

Les conferències arqueològiques de Pelegrí Casades (3) Prehistòria universal (1905)

[Archaeological Lectures by Pelegrí Casades (3)
Prehistory (1905)]

JORDI VIDAL
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Amb aquest article continuem la publicació del llarg cicle de conferències arqueològiques que Pelegrí Casades i Gramatxes va pronunciar al Centre Excursionista de Catalunya a partir de 1905. En aquesta ocasió presentem el manuscrit de la conferència que va dictar el 4 de novembre de 1905 sobre prehistòria universal.

Paraules clau: evolucionisme, creacionisme, prehistòria arqueològica, prehistòria bíblica

Abstract: With this article we continue the publication of the long series of archaeological lectures that Pelegrí Casades i Gramatxes gave at the Centre Excursionista de Catalunya from 1905. On this occasion we present the manuscript of the lecture he gave on November 4th, 1905 on prehistory.

Keywords: evolutionism, creationism, archaeological prehistory, biblical prehistory

1. Introducció

L'objectiu d'aquest article és el de presentar l'edició de la segona conferència del cicle arqueològic que Casades va dictar al Centre Excursionista de Catalunya (CEC). La sessió que ens ocupa es va celebrar a la seu del CEC, tot i que hi ha dubtes a l'hora d'establir la seva data exacta. Així, a la primera pàgina del manuscrit que presentem tot seguit, Casades va assenyalar que va dictar la conferència el 6 de novembre de 1905 (Fig. 1). En canvi, segons la premsa de l'època, la sessió va tenir lloc dos dies abans, el 4 de novembre (Annex). És molt probable que la data correcta sigui aquesta última, ja que sabem que aquell mes totes les conferències de Casades van tenir lloc els dissabtes a dos quarts de deu

del vespre.¹ Si tenim en compte que el dia 4 era dissabte, tot sembla indicar que Casades es va equivocar a l'hora de registrar a les seves notes la data de la conferència.

Més enllà d'aquesta qüestió de detall, cal destacar que el discurs pronunciat per Casades aquell vespre es conserva en un manuscrit de setanta-cinc quartilles, que forma part del seu extens llegat documental dipositat a l'arxiu històric del CEC.²

Pel que fa al contingut, segons algunes notícies publicades a la premsa (Annex) i redactades per Casades mateix, la conferència s'organitzà en dotze apartats, que recorrien la història més antiga de la humanitat, des del Paleolític fins a l'Edat del Ferro. Tanmateix, aquesta estructura és una mica diferent de la que apareix en el manuscrit. Tot seguit oferim una taula comparativa on s'aprecien les diferències entre totes dues versions.

<i>Versió del manuscrit</i>	<i>Versió publicada a la premsa</i>
1. Discussió terminològica: prehistòria o protohistòria	1. Discussió terminològica: prehistòria o protohistòria
2. Modernitat de la prehistòria	2. Els estudis antropològics
3. L'home primitiu	3. L'home primitiu
4. Divisió cronològica de la prehistòria	4. Antiguitat de l'espècie humana
5. Paleolític	5. Races humanes
6. Races humanes durant el Paleolític	6. Edat de pedra
7. Neolític	7. Paleolític i Neolític
8. Edat del Bronze	8. Monuments megalítics
9. Edat del Ferro	9. La indústria lítica primitiva
10. Monuments megalítics	10. Edat del Bronze
11. Consideracions finals	11. Edat del Ferro
	12. Consideracions generals

Val a dir que la comparativa no és senzilla perquè Casades no numerà els diferents apartats al manuscrit i, a voltes, ni tan sols els esmentava. Per tant, sovint només els podem deduir a partir de la lectura del text. En qualsevol cas, és evident que hi ha discrepàncies pel que fa a l'estructura de la conferència en ambdues versions. Així, alguns títols dels apartats són diferents. Per exemple, a l'hora de resumir la història de la disciplina prehistòrica, Casades va fer servir dos epígrafs distints: “Modernitat de la prehistòria” (manuscrit) i “Els estudis antropològics” (premsa). En d'altres ocasions, alguns apartats que apareixen individualitzats en les notícies de premsa, no ho estan en el manuscrit. Aquest és el cas de “Antiguitat de l'espècie humana”, un títol que no apareix en el manuscrit, tot i que sí que trobem aquell contingut dins de l'apartat dedicat a “L'home primitiu”. Tanmateix,

¹ “Crònica del Centre”, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 131 (1905), p. 381 i s.

² Capsa I 943. Fons del Centre Excursionista de Catalunya. Arxiu Nacional de Catalunya.

els canvis més significatius es troben en l'ordre dels apartats. Així, per exemple, segons el manuscrit, Casades va abordar el tema dels monuments megalítics després de parlar de l'Edat del Ferro. En canvi, segons la versió publicada a la premsa va tractar aquesta qüestió tot just després d'explicar les característiques generals del període neolític. Si tenim en compte que Casades acostumava a llegir els seus apunts mentre projectava les diapositives que considerava pertinents, semblaria lògic suposar que l'estructura de la sessió va seguir l'ordre discursiu que apareix al manuscrit. Ara bé, Casades va renumerar moltes de les quartilles. Per tant, no es pot descartar que l'ordre que presentem en la nostra edició del text sigui el resultat d'una reelaboració posterior, i que els continguts originàriament fossin exposats seguint l'estructura publicada a la premsa.

Pel que fa a les fonts documentals utilitzades per Casades a l'hora d'escriure les seves notes, el cert és que cità gran quantitat d'autors. Amb tot, la majoria els coneixia només de manera indirecta, sense haver llegit cap de les seves obres. De fet, probablement va escriure la conferència a partir sobretot de les obres de Gabriel de Mortillet³ i John Lubbock,⁴ que són els autors dels quals ofereix cites literals al llarg de la conferència (p. 10, 18, 21, 23, 34 i 40). Com veurem més endavant, però, Casades també va utilitzar a vastament alguns llibres que va decidir no citar. A banda, al revers de la pàgina que conté les quartilles de la conferència, va afegir-hi l'anotació següent: “Consúltis l'obra de Dechélette sobre la Prehistòria á Fransa y fora d'èlla” (Fig. 1). La nota fa referència a Joseph Dechélette, *Manuel d'archéologie préhistorique Celtique et Gallo-Romaine* (2 vol.), Paris: Alphonse Picard et fils, 1908. Òbviament, Casades no va poder utilitzar aquell treball, que es va publicar tres anys després que pronunciés la conferència. Tanmateix, a l'hora de revisar i ordenar els seus apunts va voler deixar constància de la importància de l'obra de Dechélette pel que fa a l'estudi de la prehistòria.

Si ens endinsem en el contingut del text de Casades, veiem com va iniciar l'exposició amb una discussió terminològica, al voltant de l'ús adequat dels termes “prehistòria” i “protohistòria” (p. 1 i s.). En aquest punt va optar per fer servir el terme “protohistòria” per referir-se a les Edats del Bronze i del Ferro, mentre que considerà preferible reservar el terme “prehistòria” per parlar del Paleolític i el Neolític. Tant la discussió com la solució adoptada per Casades són interessants en el context de l'època. Cal tenir en compte, per exemple, que Josep Gudiol i Cunill, amb qui Casades mantenia una relació estreta a causa dels seus interessos arqueològics comuns, optà per una solució completament diferent en les seves *Nocions de arqueologia sagrada catalana*. Allà, l'autor vigatà

---

³ Gabriel de Mortillet, *Le Préhistorique: antiquité de l'homme*, Paris: Reinwald, 1883.

⁴ John Lubbock, *Pre-Historic Times*, Londres: Williams & Norgate, 1865, tot i que Casades va consultar la traducció francesa: *L'homme préhistorique*, Paris: Germer Baillière, 1876.

considerava preferible fer servir el terme “protohistòria” també per al·ludir al Paleolític i el Neolític. El motiu era que considerava que el concepte de “prehistòria” tenia connotacions racionalistes i contràries al relat bíblic:

Aquest últim mot [prehistòria], com indica son arrel, nos dona una ciència que preten estudiar uns temps anteriors á tota historia escrita. Aixó fa que s'haja de mirar ab certa desconfiança aquesta paraula, puix que sembla vol referirse á uns temps abans dels que explica la Santa Biblia, venint, per tant, á encabirse en ella implícitament, com admetentlos, los temps anomenats preadamtíchs, negant aixís que Adam y Eva fossen los orígens de tot lo genre humá. Per aixó lo mot proto-historia sembla més acceptable á un católich, puix que no esclou per res lo relat bíblich.⁵

Queda clar que, malgrat el profund catolicisme de Casades que veurem tot seguit, i malgrat l'admiració que sentia per Gudiol, ben palesa a les seves memòries,⁶ en aquest punt concret optà per arrencar-se al costat dels autors europeus que va utilitzar com a font principal per escriure el seu discurs.

Un cop establerta aquesta qüestió terminològica, Casades va fer referència a l'origen relativament recent de la ciència prehistòrica. Malgrat que aquest origen s'acostuma a situar al s. XIX, a partir dels treballs dels arqueòlegs escandinaus (Thomsen, Nilsson, Steenstrup, Worsaae),⁷ Casades preferí fer-lo recular fins al s. XVIII, i el vinculava a la tasca d'autors com el botànic francès Bernard de Jussieu (p. 4). Curiosament, cap de les dues obres que va fer servir com a guia principal (Mortillet, Lubbock) esmentava la figura pionera de Jussieu. En aquest punt, el que va fer Casades és seguir al peu de la lletra les paraules d'una obra del claretí Francisco Naval, tal com s'aprecia en la comparativa següent, tot i que mai no cità aquell treball:

Aquest fet cridá l'esment del célebre botánich Bernat de Jussieu, qui pogué establir, á comens de la XVIIIª centúria, los fonaments d'aqueixa lley d'estúdis. A darrerias del mateix sigle, Escard y Goguet, fixáren la divisió de las edats prehistóricas y protohistóricas (p. 4).

Los verdaderos fundadores de la Protohistoria parecen ser el botánico Bernardo de Jussieu, al sentar en 1723 las bases de la Arqueología comparada, y los arqueólogos Escard y Goguet, al establecer á fines del mismo siglo XVIII la distinción de las edades prehistóricas, posteriormente divididas y subdivididas en otros períodos.⁸

---

⁵ Josep Gudiol i Cunill, *Nocions de arqueologia sagrada catalana*, Vic: Viuda de R. Anglada, 1902, p. 19 i s.

⁶ Jordi Vidal (ed.), *Pelegrí Casades. Memòries d'un home que no arribà enlloc*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2023, p. 183 i s.

⁷ Bruce Trigger, *A History of Archaeological Thought. Second Edition*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 121 i s.

⁸ Francisco Naval, *Elementos de arqueología y bellas artes para uso de universidades y seminarios*, Santo Domingo de la Calzada: Sáenz, 1904, p. 109.

Una de les qüestions més rellevants de la conferència és la que fa referència a l'antiguitat del gènere humà i la teoria de l'evolució. En aquest sentit, convé recordar que Casades era un catòlic fervorós, molt interessat en l'estudi de la Bíblia,⁹ convençut de la seva vàlua com a registre històric per conèixer les etapes més antigues de la humanitat. En aquest sentit, doncs, era fàcil preveure la seva oposició ferma als plantejaments evolucionistes, expressada de manera contundent a la p. 6 del manuscrit:

La doctrina evolucionista no té fonaments sòlits en qué basarse, mientras que la creencia de las formaciones separadas está comprobada per l'estúdi seriós dels fets y dels descobriments.

És evident que els seus plantejaments creacionistes li generaven un problema greu a l'hora d'analitzar l'antiguitat de l'ésser humà. Plenament conscient que una anàlisi rigorosa de les dades arqueològiques obligava a descartar la tradicional cronologia bíblica, Casades optava per liquidar la qüestió amb una sola frase que li permetia defugir el problema: “no es possible fixar lo nombre de sigles que compta la existencia de la especie humana” (p. 9). Malgrat aquesta sentència, però, Casades no vacil·lava a l'hora d'explicitar la seva adhesió als postulats creacionistes, tot afirmant que “Sols la Bíblia parla, ab seguretat absoluta, de la primera parella posada en un lloch de tota delicia, llur prevaricació y l'espandiment dels fills d'Adam per tota la universa terra” (p. 10 i s.).

Per tant, rebutjava de pla les teories de Louis Bourgeois relatives a l'existència de l'anomenat “home terciari”: “Tampoch parlarém del pretés home terciari de Bourgeois [sic], que ningú admet avuy dia” (p. 18).

En aquest sentit, convé assenyalar que els plantejaments de Casades eren majoritaris dins del panorama arqueològic espanyol. Així, els arqueòlegs més rellevants del moment, com Juan Catalina García o Juan Vilanova i Piera, rebutjaven l'existència de l'home terciari, ja que entrava en contradicció amb el relat de la creació del Gènesi i amb la tradicional cronologia bíblica, alhora que remarcaven la manca de dades arqueològiques concloents sobre aquesta qüestió.¹⁰ Més rellevant és el cas de Joaquim Rubió i Ors, catedràtic d'Història Universal de la Universitat de Barcelona, el qual també era un ferm defensor del creacionisme, tal com s'aprecia en el programa de la seva assignatura:

---

⁹ Vegeu, per exemple, Jordi Vidal, “Estudis bíblics, política i antisemitisme. Els papers de Pelegrí Casades (1936-1939)”, *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (en premsa).

¹⁰ Juan Catalina García, *El hombre terciario*, Madrid: F. Maroto e hijos, 1879; Juan Vilanova y Piera i Juan de la Rada y Delgado, *Geología y protohistoria ibéricas*, Madrid: El Progreso Editorial, 1891. Sobre aquesta qüestió vegeu Carlos Cañete i Francisco Pelayo, “Entre culturas y guerras: Hugo Obermaier y la consolidación de la Prehistoria en España”, a Hugo Obermaier, *El hombre prehistórico*, Pamplona: Ugoiti, 2014, p. XLIV i s.

La creacion del mundo segun el Génesis y la ciencia. Ningun fundamento científico de las hipótesis materialistas ideadas para explicarla. Formación del primer hombre y de la primera mujer. Las ciencias confirman el dogma de la procedencia del linaje humano de un solo tronco. Ningun valor científico de las objeciones contra la unidad de la especie humana.¹¹

Si tenim en compte que Casades va ser alumne de Rubió en aquella assignatura, és molt possible que es pugui establir una connexió directa entre els plantejaments de tots dos sobre aquesta qüestió. De fet, a les seves memòries Casades reconeixia haver posat a Rubió el sobrenom de “En Pareja”, precisament a causa de la seva insistència a explicar l’origen de la humanitat a partir de les idees exposades en els primers capítols del Gènesi:

Jo li váreig treure [el pseudònim de] “En pareja”, perquè en les primeres lliçons de la Historia Universal repetia sovint: “Que todo el linaje humano provenía d’una sola ‘pareja’”.¹²

És cert, però, que durant el darrer terç del segle XIX autors catalans com Pere Estasen i Cortada o Tomàs Lletget i Cailà, entre d’altres, estudiaren l’origen de la humanitat a partir d’enfocaments evolucionistes.¹³ Tanmateix, Casades, per motius ideològics, rebutjava aquelles idees. De fet, els plantejaments apològètics van ser una constant al llarg d’aquesta conferència. Així s’aprecia, per exemple, en la seva anàlisi de la glaciació de Würm, que interpretava com el primer càstig diví imposat a la humanitat després del pecat original (p. 26). Aquesta mena d’afirmacions denoten la voluntat concordista de Casades, qui en tot moment intentà demostrar l’absència de contradiccions entre la història primitiva narrada en els primers capítols del Gènesi i les dades geològiques i arqueològiques.

Més enllà de la qüestió bíblica, sorprèn la renúncia de Casades, suposadament per motius d’espai, a abordar l’estudi de l’art prehistòric:

Aixís mateix no podem entretenirnos, porque donaríam unas proporciones desmesuradas á estas conversas, en explicar las pinturas y gravats trovats en las covas que habitáren los homes del periodo magdalení (p. 37bis).

Diem que sorprèn aquesta renúncia perquè, en general, durant el seu cicle de conferències al CEC Casades dedicà sempre molt espai a l’estudi de les diferents

---

¹¹ Joaquim Rubió i Ors, *Sumario de las lecciones del epítome-programa de Historia Universal*, Barcelona: Tipografía Católica, 1880, p. 3. Vegeu també Joaquim Rubió i Ors, *La prehistoria. Breves observaciones sobre su cronología y sus descubrimientos*, Barcelona: Jaime Jepús, 1884.

¹² Jordi Vidal (ed.), *Pelegrí Casades. Memòries d’un home que no arribà enlloc*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2023, p. 97.

¹³ Pere Estasen i Cortada, “La teoría de la evolución aplicada a la Historia”, *Revista Contemporánea* 16 (1876): 447-464. Sobre aquesta qüestió vegeu, entre d’altres, Francisco Gracia, *La construcción de una identidad nacional. Arqueología, patrimonio y nacionalismo en Cataluña (1850-1939)*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2018, p. 37 i s.

manifestacions artístiques de les civilitzacions que presentava en cada sessió, un fet que denotava la seva concepció històrico-artística de l'arqueologia.¹⁴ A banda, l'obra de Mortillet que feia servir com a guia dedicava de manera monogràfica el capítol 19 a l'estudi de l'art del període magdalenianà, per la qual cosa, la renúncia de Casades encara resulta més sorprenent i difícil d'explicar.

Per acabar aquesta presentació, convé destacar la gran quantitat d'espai (p. 46-70) que Casades dedicà a l'estudi del megalitisme, en el que constitueix l'apartat més extens de la conferència. Allà, més enllà de la completa tipologia de monuments megalítics que oferí, Casades hi exposà dues idees que paga la pena ressaltar, i que tornen a relacionar l'estudi de la prehistòria amb la Bíblia. D'una banda, va aprofitar l'àmplia difusió geogràfica del fenomen megalític per tornar a reiterar els seus postulats creacionistes. En aquest sentit, Casades defensava que només un origen comú a partir de la descendència d'Adam i Eva permetia entendre la proliferació de monuments megalítics arreu (p. 47).

L'altra idea destacable la trobem a la p. 68 i s., on Casades s'esforçava per evidenciar la suposada menció de monuments megalítics en passatges bíblics com Gènesi 31, 51-52; Èxode 24, 4; Josuè 4, 7 i s. i 2 Samuel 18, 18. En aquest punt, seguia al peu de la lletra els comentaris de Lubbock, qui citava aquests mateixos passatges entre el seguit d'exemples de fonts antigues que, segons ell, al·ludien a megàlits.¹⁵ Val a dir, però, que és més que dubtós que aquells versets bíblics realment tinguin el significat que li atribuïen Lubbock i Casades. Així, la paraula hebrea *maššēbā* (pl. *maššēbōt*), que és la que els autors citats creien que es referia als dòlmens, admet múltiples traduccions (“estela”, “pilar”, “obelisc”, “pedra dreta”) en funció del context en el qual apareix.¹⁶ Certament, sovint té un significat religiós, i és probable que en l'àmbit hebreu servís a voltes com a representació anicònica de Yahweh,¹⁷ però es tractava d'estructures culturals d'època històrica, sense cap relació amb els antics monuments prehistòrics que tractava Casades en aquesta part de la conferència.

Al marge de la qüestió bíblica, Casades també va mirar de rebatre la polèmica hipòtesi plantejada per l'erudit barceloní Josep Brunet i Bellet, qui defensava que els monuments megalítics van ser construïts durant l'antiguitat tardana pels pobles germànics, dins del procés de desintegració de l'imperi romà.¹⁸ En aquest punt convé remarcar que Casades i Brunet mantenien una relació propera gràcies,

¹⁴ Vegeu, per exemple, Jordi Vidal, “Asiriofobia en Barcelona. Las conferencias arqueológicas de Pelegrí Casades (1906)”, a Adolfo Domínguez Monedero et al. (eds.): *Nomina in aqua scripta. Homenaje a Joaquín María Córdoba Zoilo*, Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 129-144.

¹⁵ John Lubbock, *L'homme préhistorique*, Paris: Germer Baillière, 1876, p. 112.

¹⁶ Dale W. Manor, “Massebah”, a *The Anchor Bible Dictionary*, vol. 4, Nova York: Doubleday, 1992, p. 602.

¹⁷ Carol Meyers, *Exodus*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 206.

¹⁸ Josep Brunet i Bellet, *La creu. Els monuments megalítics*, Barcelona: L'Avenç, 1892.

sobretot, a la col·laboració freqüent de Brunet amb la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, que dirigia Casades.¹⁹ A banda, tots dos van ser membres del jurat del premi Martorell que, el 1902, va guardonar l'obra de Pierre Paris, *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*.²⁰ Tanmateix, i malgrat aquesta proximitat personal, Casades va aprofitar la conferència del CEC per desacreditar els arguments de Brunet i defensar davant l'audiència el caràcter prehistòric dels monuments megalítics (p. 59).

Finalment, Casades va aprofitar la cloenda de la conferència per reiterar una idea que ja havia exposat a la primera sessió introductòria: en el context de l'excursionisme català, l'arqueologia havia de servir per promoure l'amor a la història de Catalunya a partir de l'estudi dels vestigis materials del passat (p. 71). De fet, aquest era un postulat defensat pels excursionistes més eminents de l'època, els quals van escriure a vastament sobre la importància que tenia l'arqueologia per fomentar l'amor a la pàtria i contribuir a la reconstrucció nacional.²¹

Acabarem aquesta introducció amb un apunt final. Al llarg del segle XIX és quan es desenvolupà a Europa una prehistòria arqueològica basada en la geologia estratigràfica, la creença en l'antiguitat de l'ésser humà, i en l'existència de tres etapes successives: l'edat de pedra, del bronze i del ferro.²² Casades, gràcies a les obres de Mortillet i Lubbock, coneixia bé aquesta prehistòria arqueològica, però, per raons ideològiques, va voler combinar-la amb una prehistòria rànica, llegendària, basada en el llibre del Gènesi. L'intent impossible de combinar la prehistòria arqueològica amb la prehistòria bíblica donà com a resultat final un

¹⁹ Els articles publicats allà per Brunet són: "Gutenberg no descubrió la impremta (1)", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* 1 (1896): 12-27; "Gutenberg no descubrió la impremta (2)", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* 2 (1897): 96-113; "Lo llibre desde son comensament fins á la invenció de la impremta y algunas de las variaciones en forma y materia", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* 7 (1898): 521-547; "Los Hethheus. Notas críticas á propósito d'un opúsculo en que 's tracta de si 'ls hethheus colonisáren Catalunya (1)", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* 18 (1900): 417-432; "Los Hethheus. Notas críticas á propósito d'un opúsculo en que 's tracta de si 'ls hethheus colonisáren Catalunya (2)", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* 19 (1900): 433-490; "Tornem als hethheus", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* 21 (1900): 647-653. A banda, abans també va publicar "Lo Cristianisme en la India", *Boletín de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* 55 (1896): 390-397.

²⁰ Jordi Vidal (ed.): *Pelegrí Casades. Memòries d'un home que no arribà enlloc*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2023, p. 183.

²¹ Vegeu, per exemple, Joaquim Riera, *ACEC. Acta de la Sessió Pública Inaugural del any 1882*, Barcelona: La Renaixensa, 1882; Cèsar August Torras, *ACEC. Acta de la Sessió Pública Inaugural del any 1888*, Barcelona: La Renaixensa; Josep Gudiol, "L'excursionisme i l'arqueologia", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 87 (1902), p. 89-103.

²² Glyn Daniel, *El concepto de prehistoria*, Barcelona: Labor, 1977, p. 45.

text poc reeixit, on Casades s'esforçà sense èxit en encabir les noves investigacions dins del marc estret imposat pel text bíblic.

2. Transcripció de la conferència del 6 de novembre de 1905

[s.n.] 2ª Conversa.

Pre-història ó Proto-història.

Noció. Lo títol ó rúbrica del primer llibre de la arqueología es, de la Pre-història ó de la Proto-història. Lo nom indica, que 's tracta dels primers testimonis de la existencia del home y de son treball en uns temps anteriors á tota historia, proporcionántnos son estudi²³ novas certas de los primitius passos de la cultura humana, en una época qual orígen y durada son impossibles de determinar d'una manera segura i fixa.

Nosaltres usarém indistintament d'abduas denominacions (Pre y Proto-història), sense ánim de donar per resolta la qüestió de quina sia la mes exacta, no [2] creyent possible que 'ls autors se posin d'acort sobre aquest punt, per rahó de la radical diferencia de criteris. Uns volen que 'l mot Pre-història signifiqui l'estudi dels temps preadamichs, en contraposició al Génesis, pretenent explicar la existencia d'un ser d'intel·ligencia tan rudimentària, (que se'l anomena antropopitecus), que vé á esser un entre-mitx entre l'home y 'l²⁴ simi. Suposició que, fins ab la sola llum de la rahó, no pot admétre, donchs, res hi ha que compróbi la existencia de tals sers. Tal vegada, "haurán pogut existir en la terra criaturas racionals anteriors á Adán, de las quals ni éll ni Eva hájan tingut son origen, y que s'haguéssin extingit abans dels sisé dia mosáich; res podém saber, ni deu causarnos maravella de que d'aquellas criaturas racionals no s'en diga un mot en tot lo Génesis, donchs, que molts dels aconteixements que precediren á la creació del home, no podían esser [3] per aquést coneguts d'altra manera que per la especial revelació divina",²⁵ com fa observar en sa obra de Geologia nostre sábi mestre lo Dr. Almera.²⁶ Mes, com que esbrinar aixó ho creyém impossible, 'ns

²³ Paraula suprimida: "notícia".

²⁴ Paraula suprimida: "mico".

²⁵ La cita literal és la següent: "(...) no nos consta que [la Iglesia] haya condenado la sentencia de quien afirmase que hayan podido existir en la tierra criaturas racionales antes de Adán, de las cuales (nótese bien esto) ni él ni Eva hayan tenido su origen, y que se hubiesen extinguido antes del sexto día mosaico. En tal caso no se habría ocupado absolutamente de aquellas criaturas racionales el escritor del Pentatéuco. Ni nos debe causar maravilla tal silencio, puesto que muchos de los sucesos que precedieron a la creación del hombre, no pudieron ser por éste conocidos de otra manera que por especial revelación de Dios" (Jaume Almera, *Cosmogonía y Geología. Segunda edición corregida y aumentada*, Barcelona: Librería Religiosa, 1904, p. 518 i s.).

²⁶ Jaume Almera i Comas (Vilassar de Mar, 1845 – Barcelona, 1919). Geòleg i eclesiàstic. Fundador del Museu de Geognòsia i Paleontologia del seminari de Barcelona. Entre les seves obres destaquen

concretarém á parlar de fets comprovats pels descobriments, y, seguint²⁷ la classificació de Cartailhac,²⁸ anomenarém proto-histórichs los temps que 's refereixen á las primeras nocions de la historia escrita; y pre-histórichs, los anteriors á tal época; en los primers, comprenenti la edat del bronze y del ferro, y en los segons, la edat que precedí al descubrimt y ús d'aqueixos metalls, ó sia, la edat de la pedra.

Modernitat de la Prehistoria. Son molt moderns los estudis que 's comprenen dintre 'ls molts de Pre- y de Protohistoria, havent nascut á consecuencia de las investigacions portadas á térme pels geólechs. Al furgar [4] las capas de la terra, pera llegir en ellas los caràcters inborrables de sa historia, se trováren barrejats, ab los códols y ab los dipòsits de grava del diluvium, (aqueixa formació geològicament moderna), gran nombre de sílexs obrats per la mà del home. Aquest fet cridá l'esment del célebre botánich Bernat de Jussieu,²⁹ qui pogué establir, á comens de la XVIII^a centúria, los fonaments d'aqueixa lley d'estúdis. A darrerias del mateix sigle, Escard³⁰ y Goguet,³¹ fixáren la divisió de las edats prehistóricas y protohistóricas.

Al costat d'aqueixos sábís y com á fundadors y continuadors d'aqueixa capdal branca de la Arqueologia, figuran, en primer rengle; Thomsen,³² Nilson [sic],³³

Cosmogonía y Geología, Barcelona: Librería Religiosa, 1878 i *Descripción geológica y génesis de la Plana de Vich*, Barcelona: s.n., 1906.

²⁷ Paraules suprimides: "las ensenyansas".

²⁸ Émile Cartailhac (Marsella, 1845 – Ginebra, 1921). Prehistoriador. Fou conservador i director del Museu de Toulouse. També va ser professor lliure d'arqueologia prehistòrica de la Universitat de Toulouse. Entre les seves obres destaquen *Les Ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*, Paris: Reinwald, 1886; *La France préhistorique d'après les sépultures et les monuments*, Paris: Félix Alcan, 1889; *Monuments primitifs des îles Baléares*, Toulouse: Privat, 1892; *La Caverne d'Altamira a Santillane pres Santander (Espagne)*, Monaco: Imprimerie de Monaco, 1906 (amb Henri Breuil).

²⁹ Bernard de Jussieu (Lió, 1699 – Paris, 1777). Botànic. Professor de botànica del Jardin royal des plantes médicinales (1722). Entre les seves obres destaquen *Catalogue des arbres, et arbrisseaux qui se peuvent élever en pleine terre aux environs de Paris*, Paris: Joseph Bullot, 1735; *Mémóires*, Paris: 1742.

³⁰ No identificat.

³¹ Antoine-Yves Goguet (Paris, 1716 – 1758). Jurista i historiador. La seva obra principal és *De l'origine des loix, des arts, et des sciences; et de leurs progrès chez les anciens peuples*, 3 vols., Paris: Desaint & Saillant, 1758 (amb Alexandre-Conrad Fugère).

³² Christian Jürgensen Thomsen (Copenhagen, 1788 – 1865). Arqueòleg. Conservador del Museu Nacional de Dinamarca. S'encarregà d'organitzar les col·leccions del museu segons el sistema de les tres edats (pedra, bronze i ferro). Entre les seves obres destaca *Ledtraad til Nordisk Oldkyndighed*, Kjöbenhavn: Møllers Bogtrykkeri, 1836.

³³ Sven Nilsson (Landskrona, 1787 – Lund, 1883). Arqueòleg i zoòleg. Director del Museu d'Història Natural de Suècia (1828-1831), i professor d'Història Natural de la Universitat de Lund (1832-1856). Entre les seves obres destaca *Skandinaviska Nordens Ur-inväpnare*, 2 vol., Lund: Berlingska boktryckeriet, 1838-1843.

Forchhammer,³⁴ Vorsaee [sic],³⁵ Streenstrup,³⁶ Lartet,³⁷ Lyell,³⁸ Cartailhac, Mortillet,³⁹ Ribeiro,⁴⁰ etc y entre nosaltres, Vilanova y Piera,⁴¹ del Pano,⁴² Alsius,⁴³ Vidal,⁴⁴ Almera, etc.

[5] *Ciencias auxiliares*. La branca especial de la Arqueologia de qué parlarem aquesta vetlla, ha tret en poch temps una gran florida, y son nombrosas las obras

³⁴ Johan Georg Forchhammer (Husum, 1794 – Copenhagen, 1865). Geòleg. Professor de mineralogia de la Universitat de Copenhagen (1831) i conservador del Museu Geològic de la mateixa ciutat (1848). El 1848 va formar part, juntament amb Jens Vorsaee i Japetus Steenstrup, de la comissió creada per la Reial Acadèmia Danesa de Ciències per a l'estudi dels dipòstis de closques d'ostres associats amb indústria lítica. Fruit d'aquella comissió va ser l'obra *Geologisk-antiquariske Undersøgelser angaaende Landets aldste Natur- og Cultur-Furhold*, Copenhagen: Bianco Lunos, 1851.

³⁵ Jens Jacob Asmussen Vorsaee (Vejle, 1821 – Copenhagen, 1885). Arqueòleg. El 1865 va succeir el seu mestre Thomsen en la direcció del Museu Nacional de Dinamarca, i confirmà la validesa del sistema de les tres edats mitjançant els seus estudis estratigràfics. Entre les seves obres destaca *Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøie*, Copenhagen: Selskab for Trykkefrihedens rette Brug, 1843.

³⁶ Johannes Japetus Steenstrup (Thy, 1813 – Copenhagen, 1897). Biòleg. Professor de zoologia de la Universitat de Copenhagen. Entre les seves obres destaquen *Et bidrag til geirfuglens naturhistorie og særligt til kundskaben om dens tidligere udbredningskreds*, Copenhagen: Bianco Lunos, 1857; *Zeniernes Reiser i Norden*, Copenhagen, 1883; *Til Forstaelsen af Nordens "Guldbrakteat-Fænomen" og dets Betydning for Nord-Europas kulturhistorie*, Copenhagen: Bianco Lunos, 1897.

³⁷ Es pot referir a Édouard Lartet o, més probablement, al seu fill Louis, el qual va treballar en diversos jaciments prehistòrics de l'estat espanyol. Édouard Lartet (Castelnaud-Barbarens, 1801 – Seissan, 1871). Prehistoriador i paleontòleg. Professor de paleontologia del Museu Nacional d'Història Natural de Paris. Entre les seves obres destaca *Cavernes du Périgord. Objets gravés et sculptés des temps pré-historiques dans l'Europe occidentale*, Paris: Didier et co., 1864 (amb Henry Christy). Louis Lartet (Castelnaud-Magnoac, 1840 – Seissan, 1899). Prehistoriador i geòleg. Conservador del Museu Nacional d'Història Natural de Paris i professor de Geologia i Mineralogia de la Universitat de Toulouse. Va ser l'autor de nombrosos articles científics, alguns dels quals relacionats amb la seva troballa de les restes de l'home de cromanyó a Eyzies-de-Tayac.

³⁸ Charles Lyell (Angus, 1797 – Londres, 1875). Geòleg. Catedràtic de Geologia del King's College London. Entre les seves obres detaquen *Principles of Geology*, 3 vol., London: John Murray, 1830-1833; *Elements of Geology*, London: John Murray, 1838; *Travels in North America*, 2 vol., London: John Murray, 1845; *Geological Evidences of the Antiquity of Man*, London: John Murray, 1863.

³⁹ Gabriel de Mortillet (Meylan, 1821 – Saint-Germain-en-Laye, 1898). Prehistoriador. Conservador del Musée d'Archeologie nationale de Saint-Germain-en-Laye. Entre les seves obres destaquen *Le Préhistorique: antiquité de l'homme*, Paris: Reinwald, 1883; *Formation de la nation française*, Paris: Félix Alcan, 1897.

⁴⁰ Carlos Ribeiro (Lisboa, 1813 – 1882). Geòleg i prehistoriador. Entre d'altres càrrecs, fou conseller de la Comissió Geològica del Regne de Portugal. Entre les seves obres destaquen *Estudos geologicos*, Lisboa: Academia das Ciencias de Lisboa, 1866; *Memoria sobre a descripção de alguns silix e quartzites lascados encontrados nas camadas dos terrenos Terciario e Quaternario das bacias do Tejo e Sado*, Lisboa: Academia Real das Ciencias de Lisboa, 1871.

⁴¹ Joan Vilanova i Piera (València, 1821 – Madrid, 1893). Metge, geòleg i prehistoriador. Catedràtic de Geologia i Paleontologia de la Universitat Central de Madrid. Entre les seves obres destaquen *Origen, naturaleza y antigüedad del Hombre*, Madrid: Imprenta de la Compañía de Impresores y Libreros del Reino, 1876; *Geología y Protohistoria ibéricas*, Madrid: El Progreso Editorial, 1893 (amb Juan de Dios de la Rada y Delgado).

que⁴⁵ 's refereixen á aqueixas abundants fonts de coneixements, naixent, al redós d'aqueixa robusta brancada, las ciencias antropológica y etnográfica, constituint altras tantas especialitats de la Arqueologia, qual importancia⁴⁶ no es possible desconéixe.

L'home primitiu. Mes, abans d'entrar á parlar, lleugerament, d'aqueixos coneixements, nos creyém en lo deber de fer una declaració prèvia. Los grollers exemplars obrats toscament en lo sílex y en ós, primeras manifestacions del treball humá, descoberts en las capas del diluvium de la época quaternaria y en los primitius amagatalls del home, no signifcan, segons nostre modo de [6] véure, que nostres progenitors fosen uns selvatges, uns sers ferotges, refractáris á tot progrés y civilisació, diferenciantse poquíssim dels animals, perque estém convensuts de que al sortir de las mans del Creador, fentne una creació á part, l'home fou, ab initio, dotat d'intel·ligencia, de voluntat, de sentiments, elevántlo molt per damunt dels altres sers que forman la llarga escala zoológica, de la qual, tampoch, n'es l'home la anella supréma, son darrer y mes enlayrat grahó, sino que fou un éns especial, de creació independent de las demés, únich, sense lligams evolutius ab cap altre ser diferent d'ell. La doctrina evolucionista no té fonaments sólits en qué basarse, mentres que la creencia de las formacions separadas está comprovada per l'estúdi seriós dels fets y dels descobriments.

[7] *Significat de las armas y utensilis grollers.* Las armas y utensilis primitius no signifcan, per consegüent, un estat d'inferioritat espiritual en l'home, sino la pobresa de medis y las miserables circumstancias en que 's trová en sa peregrinació per la terra y en l'allunyament y separació forsats del centre comú d'origen. L'home, en qualsevol temps y en qualsevulla latitut, en igualtat de circumstancias, ha fet y ha obrat d'igual manera sempre. Cal no oblidar aquesta vritat en lo decurs d'aquesta conversa, al parlarvos de las épocas primitivas y de las edats de la pedra y del metall ab que 's divideixen la Pre y la Proto-história. Tingas en compte que en los mateixos dias en que una civilisació esplendent,

⁴² Mariano de Pano y Ruata (Montsó, 1847 – 1948). Erudit i polític. Entre les seves obres destaquen *El real Monasterio de Sijena*, Lleida: Tipografía Mariana, 1883; *El mosaico romano-cristiano aparecido en Estada*, Zaragoza: La Académica, 1935.

⁴³ Pere Alsius i Torrent (Banyoles, 1839 – 1915). Farmacèutic, geòleg i prehistoriador. Entre d'altres, fou el descobridor de la mandíbula neandertal de Banyoles. Entre les seves obres destaquen *Ensaig històric sobre la vila de Banyolas*, Barcelona: Estampa de l'Obradors y P. Sulé, 1872; *Serinyá. Reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta nuestros días*, Girona: Imp. y Libr. Pociano Torres, 1893; *El Magdaleniense en la provincia de Gerona*, Girona: Documenta Universitaria, 2015 (edició a cura de Narcís Soler).

⁴⁴ Lluís Marià Vidal i Carreras (Barcelona, 1842 – 1922). Geòleg. Enginyer del Cuerpo de Ingenieros de Minas de l'estat espanyol. Va publicar nombrosos articles amb els resultats dels seus treballs arqueològics a Caldes de Malavella, Cogull, Abric Romaní, Cova d'Or, Estació Agut, etc.

⁴⁵ Paraula suprimida: "tracten".

⁴⁶ Paraules suprimides: "creix cada dia".

refinada, avansadíssima, resplandia vigorosa y potent prop las riberas del Nil y del Eufrates, los pobles d'Europa encare [8] no havían éxit de la edat de pedra. No aném tan lluny. En nostres mateixos dias hi ha pobles⁴⁷ que encara no han sortit de la era paleolítica. Los viatgers y geógrafs nos parlan dels habitants de la Terra del Foch y de las illas Andaman.

Es mes; durant lo periodo perfectament históric, pobles del tot civilisats, com foren l'egipci y l'israelita, per exemple, usaren instruments de pedra pera certs actes rituals. Per lo tan, al parlar del home en una época en que la industria feya sos primers passos, nos referim principalment á nostres antecessors en la part del mon en que habitém, es dir, la Europa, la qual desde temps molt remots se la trova habitada per la rassa humana.

[9] *L'home primitiu*. Creyéim del tot ortodóxe la afirmació, de que no es possible fixar lo nombre de sigles que compta la existencia de la espécie humana, desde 'l moment en que 'l Creador coroná la obra dels set días bíblics ab las divinals paraulas: "Fem l'home á imatge Nostra, segons Nostra semblansa" (Génesis).⁴⁸ *Cronologias*. Los cronologistas de totas épocas y de totas creéncias, y fins aquells que no 'n tenen cap, no s'han pogut, á horas d'are, posar d'acort sobre aquest particular. Las *Taulas Alfonsinas*⁴⁹ donan com á maxima durada, 'l periodo desde la creació d'Adam á nostra Era, de 6.984 anys. D'aquesta data van baixant los anys fins arribar al cálculo de certs talmudistas que fixan en 3.784 anys la duració d'aquella era. La *Vulgata*, segons lo cálculo de Riccioli,⁵⁰ dona la llargada de 4.184 anys. Los paleoetnólechs, fundántse en los datos de la geología y en los cálculs astronómichs, y, sobre tot, en la cronologia del vell Egipte y en las observacions astronómicas de la Xina, van mes enllá [10] y sosténen que pot atribuirse á l'home pre-históric, una antiguetat de 222.000 anys d'existencia; mes los 6000 anys histórichs als quals nos fan remontar los monuments egipcis, y una dotzena de mil anys que, molt probablement, son transcorreguts entre 'ls temps geológichs y lo que coneixem de la civilisació egípcia, dona un total de 230.000 á 240.000 anys pera l'antiguetat de l'home.

Cada hu, en pendrá lo que 'n voldrá d'aquestas suposicions. "La prehistoria es una ciencia enterament novella, que está lluny, molt lluny, d'haver dit son

---

⁴⁷ Paraules suprimides: "de la Oceanía".

⁴⁸ Génesi 1, 26.

⁴⁹ Taules astronòmiques escrites per iniciativa d'Alfons X de Castella.

⁵⁰ Giovanni Battista Riccioli (Ferrara, 1598 – Bolonya, 1671). Matemàtic i astrònom. La xifra de 4184 anys a la que es refereix Casades està extreta de la seva obra *Chronologia reformata et ad certas conclusiones redacta*, 4 vol., Bolonya: Typographia Hæredis Dominici Barberij, 1669.

darrer mot”.⁵¹ Son paraules del célebre professor d’antropologia prehistòrica, Gabriél de Mortillet.

Es un fet cert, comprovat pels descobriments, que desde temps molts llunyans l’home dominá sobre tota la terra. Un vel espessíssim, que tal vegada may podrà ésser descorregut, amaga la historia ultra-primitiva del home. Sols la Bíblia párla, ab seguretat absoluta, de la primera parella posada en un lloch de tota delícia, llur prevaricació y l’espandiment [11] dels fills d’Adam per tota la universa terra. Los pobles antichs han conservat diferents tradicions sobre l’origen del home, que recordan⁵² una font comuna. No debém entrar en aquest ordre d’estúdis perque no es aquesta la nostra tasca; devétnos concretar á véure lo que ’ns deixá com á recort, l’home primitiu en son pas per la terra; los testimonis de son enginy, de sa perseverancia, de la sua habilitat en la dura, penosa y feixuga lluyta pera ensenyorirse del mon y véncer la poderosa resistencia de la naturalesa tota, contra son rey y dominador. *Limitació dels actuals coneixements.* Aqueixos testimonis del treball humá no son, pròpiament, tota la historia del home en los primers temps de sa existencia, de sas lluytas y de sas conquestas. Aquestos anals no podrán may escriures complerts, devétnos contentar ab fragments d’un llibre quals planas son perdudas pera⁵³ nostra investigació, donchs jamay han sigut fixadas ab caràcters prou visibles y permanents.

[12] Ab tot, pera ordenar d’alguna manera l’estúdi d’aqueixa primera part dels coneixements de la Arqueologia, es precís establir un critéri de rahonament, ó sia, fixant per edats la historia anterior á tots los datos escrits, la historia anterior als documents històrichs, la historia quals primers capitols son⁵⁴ formats per trossos de pedra, mes ó menys trevallada, y per rudimentárias éynas fetas d’os ó de metall, primers intents de la industria humana.

Edats. Thomsen fou qui establí la divisió, que ha sigut admesa per tothom, de las Edats de la pedra, del⁵⁵ cóure y del ferro, per haver observat que, primerament, l’home se serví del sílex pera confeccionar⁵⁶ sos instruments usuals; despres,⁵⁷ se valgué del⁵⁸ coure com á primer metall per éll conegut;⁵⁹ seguidament se presenta la primera mostra de son enginy al combinar lo cóure ab l’estany (bronze); y, per fi, en un periodo, que ’n podém dir històrich, usá ’l ferro.

⁵¹ Cita original: “Mais la préhistorique est une science toute nouvelle qui est loin, bien loin, d’avoir dit son dernier mot!” (Gabriel de Mortillet, *Le Préhistorique: antiquité de l’homme*, Paris: Reinwald, 1883, p. 629).

⁵² Paraules suprimides: “son origen”.

⁵³ Paraula suprimida: “sempre”.

⁵⁴ Paraula suprimida: “fets”.

⁵⁵ Paraula suprimida: “bronze”.

⁵⁶ Paraules suprimides: “sas armes y”.

⁵⁷ Paraula suprimida: “sols”.

⁵⁸ Paraula suprimida: “bronze”.

⁵⁹ Paraules suprimides: “o mes ben dit”.

[13] Lo célebre poeta romá Lucreci,⁶⁰ fou lo precursor de nostres antropólechs al establir aquestos periodos. Al parlar del home primitiu,⁶¹ s'expressa en aquestos termes:

“Arma antiqua, manus, ungues, dentesque fuerunt,
Et lapides, et item sylvarum fragmina rami,
Posterius ferri vis est, aerisque reperta,
Et prior aeris erat, quam ferri cognitus usus.”⁶²

Las armas antigüas foren las mans, las únglas y las dents y⁶³ las pedras, y igualment 'ls trossos de branca dels arbres; vinguéren despres lo ferro y 'l bronze; mes, primerament, fou conegut lo bronze, havent sigut mes tart conegut lo ferro.⁶⁴

[14] La determinació d'aquestos quatre grans períodos no vol dir que en cada un d'ells l'home utilitzés solament la pedra ó 'l metall, ab exclusió de tota altra materia; es comprobat pels descubriments, que se serví de las armas de pedra en plena edat del bronze, y abdos materials en la edat del ferro. L'or es probable que fou lo primer dels metalls que cridá l'esment del home y que 'n feu aplicació tan bon punt conegué sas condicions y manera d'utilisarlo. La facilitat que en los temps primitius s'obtenia, barrejat ab la sorra dels rius, sa brillantor mateixa feu que molt aviat se'n apropiés l'home.

[15] *Metalls*. Lo coure y l'estany foren descoberts primerament que la plata, essent aquésta poch ó gens estimada, tota vegada que⁶⁵ las excavacions en las estacions primitivas no donan exemplars d'aquell metall. En cambi dels dos primerament citats, desde molt antich, observém que l'Home se'n serví durant un número incontable de centúrias, y combinántlos, obtingué 'l bronze, d'una aplicació constant y jamay descayguda desde 'ls temps mes remots. En tan es aixís, que mentres no 's trovan armas y utensilis de coure ó d'estany, tots los demés, fora dels de pedra, son d'aquella lliga utilíssima. El ferro, per las dificultats que ofería al home primitiu, 'l trevallárlu, fins despres d'haverlo descobert, no 'l trovém apenas usat sino en temps bastant avansats, en época perfectament [16] històrica. No 'm cal citar exemples que tots podém saber obrint

---

⁶⁰ Paraules suprimides: “ha sigut”.

⁶¹ Paraules suprimides: “diu, en efecte”.

⁶² Lucreci, *De rerum natura*, V, 1283-1287. Manca la línia 1285 a la cita de Casades: “et flamma atque ignes, post quam sunt cognita primum”.

⁶³ Paraula suprimida: “també”.

⁶⁴ Paràgraf suprimit: “La darrera época se l'anomena del ferro, porque aquest metall es el mes usat pera tota mena d'armas, com destrals, coltells, etc. Lo bronze se 'l destina, quasi sempre, pera adorno”.

⁶⁵ Paraules suprimides: “'ls descubriments”.

qualsevol obra de vulgarisació d'aquestos coneixements, que no son avuy un secret pera ningú.

Cerámica. A mes d'utilisar l'home la pedra y 'ls metalls, á mida que aná coneixent llur aplicació, ben aviat descubrí 'ls serveys que podia proporcionarli⁶⁶ l'argila endurida per l'acció del calor. Aqueix descobriment en presuposa un altre de gran transcendencia. El foch. Mitjansant éll, l'indústria humana pogué entrar en lo camí que esplendorosament ha recorregut en lo llarch transcurs dels sigles, sense interrupció.⁶⁷ Ab los productes fets de terrissa y ab los objectes mes fins de la cerámica, s'ha pogut seguir la historia del progrés humá desde 'ls temps mes reculats.

[17] Donada aquesta idea general sobre l'home primitiu y la divisió, avuy admesa,⁶⁸ dels períodos en que 's divideix lo desenrotlló ó manifestació de sa activitat, segons los exemplars descoberts de la industria humana, anem á puntualisar los monuments que caracterisan cada un de dits períodos,⁶⁹ estudiant los models, presos en sentit general; pera,⁷⁰ una altra vetlla, esbrinar los que s'han trobat en⁷¹ la península hispánica y acabar⁷² la conversa, examinant lo que ha sigut la Pre-história en nostra terra catalana.

*Edat de la pedra tallada, o fase paleolítica.*⁷³ [18] Prescindirém de las pretesas mostrars de la existencia del home fòssil, quals indicis s'han volgut descobrir en los ossos de certs animals. Malgrat los esforços d'en Mortillet en la primera part de sa conegudíssima obra Le Préhistorique antiquité de l'homme,⁷⁴ pera fer veure que podia haver existit l'home preadamitich en un período anomenat eolítich, en la epoca terciaria; com que no 'ns convencé, ni pera nostre limitat objecte 'ns interessa, entrarém á parlar de las edats en que 's desarrollá la indústria humana, conegudas, com havem dit suára. Tampoch parlarém del pretés home terciari de Bourgeois [sic],⁷⁵ que ningú admet avuy dia.

---

⁶⁶ Paraules suprimides: "la terra, es dir".

⁶⁷ Paraules suprimides: "La cerámica".

⁶⁸ Paraules suprimides: "sobre 'ls".

⁶⁹ Paraula suprimida: "primerament".

⁷⁰ Paraules suprimides: "anar després".

⁷¹ Paraula suprimida: "nostra".

⁷² Paraula suprimida: "aquesta".

⁷³ Paràgraf suprimit: "Havem indicat que s'anomena fase paleolítica, ó edat de la pedra tallada, lo período mes primitiu de la industria ó manifestació de la activitat humana, y á qual remotíssima época".

⁷⁴ Gabriel de Mortillet, "L'homme tertiaire", dins de *Le Préhistorique: antiquité de l'homme*, Paris: Reinwald, 1883, p. 25-126.

⁷⁵ Louis Bourgeois (Artins, 1819 – Pontlevoy, 1878). Abat i prehistoriador. Professor de filosofia i director de l'École de Pontlevoy. Fou el primer defensor de l'existència de l'anomenat "home terciari", un tema al que va dedicar diversos articles al llarg de la seva vida.

Edat de pedra. Fase paleolítica. La edat de pedra se divideix en dos fases ó períodos; la Paleolítica, ó de la pedra tallada, y la Neolítica, ó de la pedra trevallada, pulida. La primera, com son nom ja ho revela, ó sia, pedra antiga, comprén lo periodo mes primitiu de la industria ó manifestació de la activitat humana, y á qual remotíssima época [19] pertanyen los primers testimonis de la presència del home en la terra,⁷⁶ descoberts en sa major part en las cavernas en que⁷⁷ habitá, disputantse aqueix estatge⁷⁸ primitiu ab los mamífers dels primers temps cuaternaris, avuy en part desapareguts, com foren l'os de las cavernas (Ursus speleus); lo lleó de las cavernas (felis speleus); lo gat selvatge (felis catus); la hiena; lo mammut (Elephas primigenius); lo rinoceront (Rhinoceros tichorhinus); lo cervo (cervus elaphus); lo reno (tarandus), 'l bisont, etc. etc.,⁷⁹ servintse del moll del os d'algun d'aqueixos⁸⁰ animals pera alimentarse y 'ls ossos pera instruments de poca resistència y pera adornarse. En aqueixas primitives habitacions humanas, no s'han trovat restos d'animals doméstichs. Lo mineral mes generalment usat fou lo sílex.

Es⁸¹ enórme la quantitat de sílex trevallat per la ma de l'home que han sigut descoberts en las covas, en los enterraments pre-histórichs, y en las estacions [20] trogloditas exploradas pels arqueòlechs,⁸² de tal manera que han pogut servir la classificació que de tals pedras obradas s'es feta, pera determinar los periodos en que s'es dividida la edat de la pedra, segons l'aspecte que presentan tals exemplars.⁸³ La major part d'ells consisteixen en esclats ó bossins de sílex, del tamany dels palets de riera, servint, segons llur mida, de rascadors, serras, punxons, puntas de llansa, destrals, martells, etc., es dir, pera servir d'eyna de treball, ó d'arma de defensa, que 's lligavan en mánech de fusta, ó en trossos d'os ó de banya, prou resistents pera l'us á que 's destinávan.⁸⁴

[21] *Periodos de la Edat Paleolítica.* La diversitat de formas y de treball que caracterisan los exemplars,⁸⁵ representats per lo sílex, y, al mateix temps, los punts mes clássichs ahon han sigut fetas las trovallas que han permés posar las fitas d'aquestos coneixements compresos en la Pre- y en la Proto-historia, ha fet

⁷⁶ Paraules suprimides: "aquest aqueixos testimonis".

⁷⁷ Paraula suprimida: "sojomá".

⁷⁸ Paraula suprimida: "habitació".

⁷⁹ Nota al marge: "Instruments d'os".

⁸⁰ Paraula suprimida: "aquestos".

⁸¹ Nota al marge: "(Ensenyar un tros de sílex)".

⁸² Nota al marge: "Sílex obrats".

⁸³ Nota al marge: "Projecció".

⁸⁴ Paràgraf suprimit: "*Estacions prehistórichs.* Com havém dit, la diversitat de formas y 'l major ó menor treball pera obtenir los sílexs ab condicions de poderne fer l'us desitjat, fen naixe la clasificació mes usual de las estacions prehistórichs. Chilletrense, Mousteriense, Solutrense y Magdalenense, en aquest ordre per rahó de la antigüitat respectiva".

⁸⁵ Paraules suprimides: "de la indústria humana".

que sia admesa la classificació inventada per Mortillet, relativa als períodes en que s'es dividida la Edat Paleolítica, com son: Período Chélleniá; periodo Mousteriá; periodo Solutriá y periodo Magdaleníá.⁸⁶ Aqueixos noms derívan de las localitats expresament exploradas, havent servit los exemplars en éllas descoberts com á punt de partida pera la classificació, ordenació y estudi dels fets.

Chel·leniá. La estació del Chelleniá es á Saint-Achéul, prop d'Amiéns, departament de la Somme, á Fransa. En aqueixa estació, s'hi han trovat, junt ab los restos del [22] mammout y del elephas antiquus⁸⁷ los exemplars de la primitiva indústria humana, simplíssima, rudimentaria, representada solament pels esclats del sílex, tallats á abduas caras, de forma amigdalóide, obtinguts aquestos instruments per la percussió ó 'l martillatge ab igual pedra, essent quasi tots los exemplars de disposició allargada, arrodonits en la part de baix y acabat ab punta, presentant las voras angulosas y iguals las caras, una d'ellas un poch bombada. Aqueixos instruments ó eynas s'usavan sense mánech, ab la dreta, invariablement, la punta enfora y 'l taló apoyat en lo palméll de la má. S'usavan com nos valém dels rochs pera esclafar algun cós dur, á cops, per percussió. No eran pròpiament armas pera atacar ó defensarse; pera aixó, l'home del paleolítich se valía dels [23] tronchs d'arbre mes groixuts que trovava, verdaders casse-têtes, com diuhen los francesos, lo syllvarum fragmina rami, de Lucreci,⁸⁸ mes terrible que cap cop de pedra. A dits instruments de sílex se'ls ha anomenat també destrals, per alguns; mes, Mortillet ha proposat se'ls diga: "cops de puny".⁸⁹

L'home d'aqueix periodo,⁹⁰ presenta 'l cráni allargat, ab los archs superciliars groixuts y de molta sortida, anomenat pels antropólechs dolicocefal.

Nos allunyariám molt de nostres modestos intents si féssem are una digressió sobre craneologia, explicant los cránis dolicocefals, braquicefals, mesaticefals, ánguls facials, prognatismes, trepanacions y altres particularitats que⁹¹ no pertanyen al camp vastíssim dels estudis arqueològichs. Me concretaré, donchs, á dir son significat al trovar de pas aqueixos noms, que molts de vosaltres coneixeu perfectament.

[24] *Home de Neanderthal y de Constadt.* Al tipo humá característich dels comens del cuaternari, y que se'l creu ésser l'habitant autócton mes primitiu de la

⁸⁶ Gabriel de Mortillet, *Le Préhistorique: antiquité de l'homme*, Paris: Reinwald, 1883, p. 127 i s.

⁸⁷ Paraules suprimides: "– que coneixem per las projeccions donadas en lo curs de Geologia del Rnt Font y Sagué –". Casades es refereix al curs pronunciat pel sacerdot i geòleg Norbert Font i Sagué (Barcelona, 1873 – 1910) als Estudis Universitaris Catalans el 1904 i publicat un any després (Norbert Font i Sagué, *Curs de geologia dinàmica i estratigràfica aplicada a Catalunya*, Barcelona: Graf. Thomas, 1905).

⁸⁸ Lucreci, *De rerum natura*, V, 1284.

⁸⁹ "coup de poing" (Gabriel de Mortillet, *Le Préhistorique: antiquité de l'homme*, Paris: Reinwald, 1883, p. 148).

⁹⁰ Paraules suprimides: "segons los cránis descoberts en las estacions semblants del Chellense".

⁹¹ Paraula suprimida: "quasi".

Europa, se'l coneix per l'home⁹² de Neanderthal, per la localitat en que foren primera y mes abundantment trovats sos restos. Ab éll convisqueren los cervos, los hipopótams, los rinoceros markhi y l'elephas antiquus y altres, ab lluyta,⁹³ may domesticats, per nostres aborígens.

Mousteriá. Lo segon periodo de la edad paleolítica es lo Mousteriá, anomenat així per ésser sa estació clássica, á Moustier, lloch proper a la comuna de Peyzac, departament de la Dordogne (Fransa). En aqueix punt, han sigut descoberts, – (juntament ab los óssos del gran ós de las cavernas, Ursus spaeleus, dels óvids moscatus, dels rinoceros tichorinus, y del Elephas primigenius) –, molts exemplars de rascadors, puntas, serras y sílex retocats;⁹⁴ [25] augmentant considerablement aqueixas eynas. Tals instruments son trevallats,⁹⁵ pera una sola⁹⁶ part; la cara interior es unida, no presentant sino 'l plá del esclat; la superior es mes ó menys retocada, essent l'objecte trevallat mes fina y lleugerament que en lo período anterior, afectant una forma oval, ab las arestas vivas. No 's trovan instruments trevallats ab os; si bé aquéstos abundan en las estacions mousterianas, son partits pera aprofitar lo moll, que serví en aqueixa época d'aliment, especialment los dels animals de gran talla, com los bóvidos, los aurochs etc. Tampoch eran coneguts los mánechs, de manera que 'ls instruments devian usarse agafantlos ab la ma. Aqueixas eynas de sílex servian pera tallar y partir los tronchs dels arbres, y pera escatar lo peix; per lo tan, no servian d'armas de defensa ó d'atach. Las arestas s'usavan com á rascadors, y si estavan provehidas de dents, servian [26] pera serrar.

En los jaciments del diluvium roig s'en trovan abundantment d'aqueixos exemplars, que 'ns fan recordar una época que degué esser horrible pera l'infelis home, com fou la glaciari, en la qual, alguns escritors⁹⁷ han trovat la demostració del primer cástich imposat al home al ésser llensat del primitiu lloch de delícias, com nos parla la relació mosáica.

En aqueix periodo de la pre-historia, l'home pertany á la rassa dita d'Engis y de l'Olmo, haventse trovat son esquelet á Clichy y a Grenélla, no sent distint, com á tipo cranial, al home de Neanderthal.⁹⁸

Solutriá. Lo periodo Solutriá, ó tercer en que 's divideix la edat paleotica, li vé 'l nom de la estació de Solutré, en lo Maçonnais situada, departament de La Saône y Loire (Fransa). Se caracteriza aquest periodo per la [27] presencia dels restos del Reno y del Mammout, apareixent lo cavall, lo Cervus tarandus y

⁹² Paraules suprimides: “de Constadt y també”.

⁹³ Paraules suprimides: “ab élls”.

⁹⁴ Paraules suprimides: “sols d'una sola cara”.

⁹⁵ Paraules suprimides: “com havém dit”.

⁹⁶ Paraula suprimida: “cara”.

⁹⁷ Paraula suprimida: “místichs”.

⁹⁸ Paraules suprimides: “y de Canstadt”.

l'elephas primigenius, ab los recorts de la industria humana representats pels instruments, per primera vegada, trevalls ab los ossos y banyas d'aqueixos animals, especialment del cervo y del reno. Continuan, ab tot, los objectes de pedra, tallats ab notable perfecció, d'abduas caras y d'abdós extrems. Los exemplars son: rascadors, puntas en forma de fulla de llaurer y altres ab cran ó sia, ab ósca, trevalls ab esment, donant especial lleugeresa al objecte, que presenta la base triangular. Aquexos exemplars servían d'armas de defensa, com punyals y puntas de dart, y en aquest cas s'usavan en un bastó ó pal. Son admirablement obradas. També 's trovan punxons, rascadors, etc. A ultims d'aquest periodo apareixen los primers indicis del art del dibuix.

L'home del periodo solutriá se l'ha trovat á Menton y en las grutas del Baoussé – Bousse.⁹⁹ Los enterraments [28] de tan allunyada época,¹⁰⁰ han donat, barrejadas ab sílex y ossos de cavall y de reno, despullas del home que no 's diferencian de las trovadas en las estacions anteriors.

Magdaleníá. Lo quart y darrer periodo de la fase paleolítica, havém dit que se l'anomena Magdaleníá, per rahó del nom que pórtla la estació de la Madelena, lloch situat en lo districte de Sarlat, (departament de La Dordogne). Se caracteriza per la abundancia dels instruments fets d'os y de banya dels cérvidos, usántse també 'l marfil. Si en lo periodo anterior, ó Solutriá, trovém los primers indicis del Art, en aquest nos admira 'l progrés realizat per l'home [29] al representar per medi del grabat als animals que li eran mes familiars. Dit está que coneixent la manera de representar lo mon vivent, lo treball manual arribaría á la major perfecció possible; dintre dels migrats medis ab que contava l'home; y, efectivament, causan maravella las obras que 'ns ha deixat, trevalladas en os ó en banya. Aixó 'ns explica que la pedra fós obrada en menys d'esment, sobrepujant la época anterior; las eynas de tallar son las mes usuals, distingintse com á características d'aquest periodo lo doble rascador, los punxons, y sobre tot lo buril. S'han trobadas, ab abundor, láminas primas pera fer aqueixas éynas; morters pera triturar los colors minerals, revelant la costum del tatuátge, usant pera aixó, de trossos de limonita ó sanguina y peróxít de ferro hidratat, obtenint aixís un color roig viu. A mes, s'han trovat dents i petxinas, ab las quals s'adornavan aquells homes, fent arrecadas y collarets, y, d'aquestos recorts, que 'n podríam dir de luxo, se 'n han descobert altres que tal vegada revelan una gerarquía, com son los punys de bastons de comandament, com aixís los anomenan los arqueólechs.

[30] L'art, en aqueix periodo, se presenta amplament desenrotllat y brillantment manifestat. Los grabats, baixos relleus, esculturas¹⁰¹ sobre la pedra ó

⁹⁹ Paraules suprimides: "Las nombrosas sepulturas".

¹⁰⁰ Paraules suprimides: "descobertas en aquella localitat".

¹⁰¹ Paraules suprimides: "de bulto, y altres".

labrats en os ó banya y en la fusta, demostran un avens considerable en lo progrés humá, inventantse los primers motius de decoració, tan ingénus com se vulga, mes, que son verdaderas composicions ornamentals de molt interés. Ab tot, la representació humana es quasi nul·la, ó si 's presenta, es infantívola.

La abundancia¹⁰² d'ossos pertanyents al reno, ha fet que s'anomenés aqueix periodo ab lo nom d'aquell cérvido. També ha prés la denominació d'epoca de las cavernas; mes, ab just títol, correspondria també als periodos mousteria y al solutria, donchs, que l'home s'aixoplugá, durant aquells temps, en las covas y grutas que li oferia 'l [30] terror ahon vivia; per altra part, en la época que considerém, s'han trovat estacions magdalenianas completament á camp rás.

En aquest temps l'home compartí sa vida ab los felins, ab los cánidos, especialment las yenas, ab los insectívors y rosegadors, á mes dels animals del periode anterior, y 'ls ausells.

La rassa humana característica d'aqueix darrer temps de la epoca paleolítica es la coneguda per la de Cro-Magnon, (á Tayac) en la Dordogne, y de Furfooz, distingintse per certas particularitats cranials, de las quals no 's correspon ocupáren.

Abans d'entrar a dir alguna cosa sobre la Edat de la pedra trevallada, ó pulida, ó sia, la era neolítica, ó de la pedra nova, coneguda també per era del home actual, pera completar algun tant lo vist fins are, parlarém del home paleolítich, una breu estona.

[32] *Home de las cavernas*. Molt difícil es, malgrat los avensos de la Antropologia, saber, á ciencia certa, á quina rassa pertany l'home dit de las cavernas, ó sia, 'l qui trevallá aqueixos sílex, que han servit de punt de partida pera las investigacions de la Pre-historia, y quins son los actuals representants d'aquell nostre semblant primitiu. *Tipus humans*. Los célebres antropólechs Quatrefages¹⁰³ y Hamy¹⁰⁴ proposáren anomenar als tipos humans estudiats per aqueixos sábis, fundantse en las particularitats dels cránis descoberts en los diferents llocs d'estúdi, en tipos, com ja havem dit, de Neandertal ó de Canstatt,

¹⁰² Paraules suprimides: "del cérvit".

¹⁰³ Jean-Louis Armand de Quatrefages de Bréau (Valleraugue, 1810 – Paris, 1892). Biòleg, zoòleg i antropòleg. Catedràtic d'Antropologia i Etnografia del Muséum national d'histoire naturelle de Paris, des d'on va defensar les seves idees monogenistes i antievolucionistes. Entre les seves obres destaquen *Crania Ethnica*, 2 vol., Paris: Baillièrre, 1875-1882 (amb Ernest Hamy); *L'espèce humaine*, Paris: Baillièrre, 1877; *Hommes fossiles et hommes sauvages*, Paris: Baillièrre, 1884; *Histoire générale des races humaines*, 2 vol., Paris: Henuyer, 1887-1889; *Les émules de Darwin*, Paris: Felix Alcan, 1894.

¹⁰⁴ Ernest Théodore Hamy (Boulogne-sur-Mer, 1842 – Paris, 1908). Antropòleg i etnòleg. Fundador del Muséum d'ethnographie du Trocadéro (1878) i cofundador (amb Albert Gaudry i Georges Pouchet) de la Galerie de Paléontologie et d'Anatomie comparée (1898). Catedràtic d'Antropologia i Etnografia del Muséum national d'histoire naturelle de Paris, en substitució de Quatrefages. Entre les seves obres destaquen *Précis de paléontologie humaine*, Paris: Baillièrre, 1870; *Crania Ethnica*, 2 vol., Paris: Baillièrre, 1875-1882 (amb Jean-Louis Armand de Quatrefages).

de Cro-Magnon y de Furfooz, considerant al primer com lo mes antich de tots. Fou trovat en 1708 per lo Duch Eberhard de Wurtemberg,¹⁰⁵ á Canstatt, prop de Stuttgart, si bé fins l'any 1835 no fou detingudament estudiat.¹⁰⁶ Los cránis d'aqueix tipo primitiu son estrets y baixos y 'ls archs superciliars fortíssims, indicant una rassa de poca alsada, forta y robusta.

[33] L'home de Cro-Magnon, presenta 'l cráni estret y mes alt que 'l anterior, revelant, segons los mes célebres antropólechs, una rassa antiquíssima. Tal vegada 'ls¹⁰⁷ europeus descendían d'aqueixa gent.

Lo ters tipo dit de Furfooz, descobert per Dupont¹⁰⁸ en las cavernas d'aprop del poble d'aqueix nom, á Belgica, presenta 'l cráni mes arrodonit que 'l dels tipos precedents si be no tan com lo de las rassas braquicéfalas dels períodos mes moderns. La estatura del home de Furfooz fou baixa, com la dels Lapons actuals. La antigüetat es molt reculada.¹⁰⁹

[34] *Era neolítica.* Vistos, lleujerament, los recorts que 'ns han deixat aqueixas rassas primitivas en los quatre períodos en que s'ha dividida la Era paleolítica, aném á considerar, pera acabament d'aquesta conversa, (que ja vos será molestosa), lo que caracteriza la edat de la pedra pulida, ó neolítica, en la qual los antropólechs hi trovan lo darrer ó mes próxim ascendent del home avuy poblador de la terra.

[34bis] La Epoca neolítica, ó de la pedra pulida, es senyalada com la que succehí immediatament, en l'ordre del temps, á la Paleolítica, ó de la pedra tallada, les característiques de la qual¹¹⁰ foren objecte de la anterior conferencia.¹¹¹

¹⁰⁵ Eberhard Ludwig von Württemberg (Stuttgart, 1676 – Ludwigsburg, 1733), desè duc de Württemberg, el qual va localitzar l'anomenat crani de Canstatt.

¹⁰⁶ Casades es refereix al treball de Georg Friedrich Jäger, *Über die fossilen Saugethiere, welche in Württemberg aufgefunden woden sind*, Stuttgart: Carl Erhard, 1835.

¹⁰⁷ Paraula suprimida: "tipos".

¹⁰⁸ Édouard François Dupont (Dinant, 1841 – Cannes, 1911). Geòleg i paleontòleg. Director del Musée royal d'histoire naturelle de Bèlgica. Entre les seves obres destaquen *Les temps antéhistoriques en Belgique*, Bruxelles: Macquardt et Cie., 1871; *Lettres sur le Congo. Récit d'un voyage scientifique entre l'embouchure du fleuve et le confluent du Kasai*, Paris: Reinwald, 1889; *Guide dans les collections du Musée royal d'Histoire naturelle de Belgique. Bernissart et les Iguanodons*, Bruxelles: Musée Histoire naturelle, 1897.

¹⁰⁹ Paràgraf suprimit: "Monuments de la edad de pedra. Anem á véure quins son los recorts que 'ns quedan d'aqueixas rassas primitivas. A dos grans periodos havém dit que poden referirse los monuments de tan allunyada época: Lo período del diluvium, ó epoca arqueolítica y també paleolítica, ó sia de la pedra antiga; y la epoca neolítica, ó edad de la pedra mes moderna".

¹¹⁰ Paraules suprimides: "acabem de resumir".

¹¹¹ Casades es refereix a la conferència inaugural del cicle, titulada "Conversas sobre Arqueologia pera ús dels Excursionistas", i dictada el 28 d'octubre de 1905. Per a l'edició de la conferència vegeu Jordi Vidal, "La doctrina arqueològica del Centre Excursionista de Catalunya, segons Pelegrí Casades i Gramatxes", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 32 (2021): 279-317.

En aquesta nova fase del progrés humà, 'ls nostres antecessors ja no viuen en coves, ni en cavernes, sino en cabanes, construïdes ab els materials mes apropiats que 'l lloch de llur emplaçament els proporcionava.

En els períodes anteriors, l'Home vivia de la cassa, tal vegada, no estaria establert fixament en un lloch determinat, sino que les necessitats d'alimentarse 'ls portarían á emigrar vers les encontrades ón hi trovés médis de sostenirse.

Cambia d'aspecte, en els temps neolítichs, la condició dels homes. Se fan sedentaris, es dir, de cassadors, se converteixen en pastors; conreen la terra; domestican els animals, que li eran útils; s'acompanya ab el gós fidel. Trevala l'argila, ab la qual fá taçes, plats, ólles, grollerament, al principi, cuyta al sol, mes endavant, inventa la roda del rajoler y, consegueix, per fi, la gran victoria, d'obtenir el foch. Es á les hores, que pot dirse que l'Home s'encamina vers el seus propis destins, en la vida¹¹² progressiva, esbossant, ab els primers nuclis els eterns fonaments de la verdadera civilisació: La Religió, la Família y la Propietat.¹¹³

Entrém en una nova¹¹⁴ Era en els anals de la Civilisació, representada per els monuments megalítichs. (Megalos: Lithos) Grans pedres.

Gabriel de Mortillet¹¹⁵ vol trovar un hiatus entre lo periodo magdalení y l'época actual que anomena robenhausiana; explicant una multitud de fets que semblan separar profundament la rassa humana del paleolítich, de la del neolítich. Mes, nosaltres no podém entrar en aqueixas minúcias científicas, que no fán á nostre cas.

Lo nom¹¹⁶ de robenhausiá que s'ha donat al mes modern temps de la edat de la pedra prén son origen [35] del lloch de Robenhausen, de la comuna de Wetzikon, cantó de Zurich (Suïssa). En dit punt se descobrí una munió d'instruments de pedra pulida y d'os, ab testos de terrissa, vasos de cerámica,

---

¹¹² Paraules suprimides: "material y".

¹¹³ Paràgrafs suprimits: "Seria apartarnos dels nostres modestos propósitos si entréssim en els dominis de la Antropologia, parlant dels tipus humans ó de les raçes, representades per l'estudi dels cránis descoberts, y que 'ls antropólechs destrian en els tres tipus principals; aixó es: dolicocefals (ó de cránis allargats), braquicefals (ó cránis rodóns) y mesaticefals, (ó cránis mixtes); distribuintlos, ó clasificant á les raçes del Nort d'Europa, com pertanyents al primer tipus: les del Centre, al tipus segon, y al tercer, les raçes Mediterranees y Nortafrikanes.

Nosaltres, per tan, segons aquesta clasificació, pertanyém á la tercera rassa.

¿Correspon á la anomenada de Cro-Magnon?

Els qui negan semblant procedencia, 's fundan en que els constructors dels monuments megalichs no pertanyian á dita rassa. Les teories d'última hora 's decantan á considerar que nostres aborigens son de procedencia africana, es dir, sahariana".

¹¹⁴ Paraula suprimida: "fase".

¹¹⁵ Paraules suprimides: "Lo citat autor".

¹¹⁶ Paraules suprimides: "del periodo".

molts ossos y¹¹⁷ objectes de fusta, ben conservats, que se'l considerá com á típic per a caracterisar lo període de la pedra trevallada.

D'aqueixa época son las habitacions lacustres ó palafíto, ó sían, estatges humans emplantats en los llachs, de que 'ns dona complerts exemplars Suísia; coincidint ab élls las habitacions terrestres, de las quals ne quedan poquíssimas, com no sían fragments que la terra ha conservat ab mes pietat que la má barroera del home civilisat; havéntse trovat també 'ls restos dels tallers ó obradors en que 's trevallavan los sílex, se tallavan las pedras dures y 's fabricavan los objectes de la indústria humana, situats prop de las pedreras ahon se trovavan las rocas que mes favorables eran al trevall humá. D'aqueixa [36] época tan allunyada de nosaltres data la explotació de las pedras, demostrantho prou clarament los restos dels animals, las deixas dels menjars, los fragments de banyas de cervo, los testos de terrissa ordinaria, mal cuyta y las diferents éynas de sílex trovats en los pous y minas obertas en las rocas.

Es quasi impossible detallar las séries d'objectes que constitueix la industria robenhausiana. Los sílex y altres pedras dures son trevalladas tan admirablement, que causan maravella. Tots los instruments de las épocas passadas son usats, ab igual destí, sols vária 'l trevallat, fet ab tal perfecció, que 's fá increible que s'obtinguéssen exemplars tan hermosos sense auxili dels metalls y de las éynas usadas sols en temps moderns. Una descripció d'élls seria pesadíssima. N'hi ha prou veyéntlos pera comprendre l'avens que representan y l'esfors del enginy humá que signifícan. Mes, no podém prescindir d'esmentar la¹¹⁸ [37] destrál neolítica, la celebre pedra de llamp, per tots los pobles coneguda y per tots venerada, desde 'ls primers temps histórichs fins á nostres días, y arreu tenintse las per vingudas del cel, ab virtuts especials, guardantlas ab supersticiós respecte. Aqueixas destrals de pedra, no foren, com se creu generalment, pera fer mal, sense necessitat, com passa en totas las armas, era, pel contrári, una eyna utilíssima. Generalment son de sílex, mes, n'hi ha de roca quarsosa, grés, diorita, granét, pórfít, fibrolita y d'altres rocas de gran duresa y de grá finíssim pera poder ésser ben pulidas y donar un tall ben fí. Aquestos instruments s'usavan ab mánechs, si eran de petites dimensions, y á la ma, en cás contrari. No 'ns entretindrém en senyalar los exemplars d'os, de banya y de fusta usats en aqueixa época, perque no son sino 'ls que havém notats en las épocas anteriors, si bé mes perfeccionats, ni parlarém dels joekkenmoeddings, ó dipósits de desferras, per no particularisar mássa, [37bis] tota vegada que aqueixos verdaders estrats, formats de las deixas de la cuyna – passez le mot – prehistórica, que tan abundan en las regions nórdicas d'Europa y d'America, no sovintejan en los altres paíssos. Per altra part, no

---

¹¹⁷ Paraula suprimida: "restos".

¹¹⁸ Nota al marge: "Ensenyar".

confirman mes que la vida sedentaria que l'home feu despres de las primeras épocas de la pedra y en plé periodo del metall.

Aixís mateix no podém entretenirnos, perque donaríam unas proporcions desmesuradas á aquestas conversas, en explicar las pinturas y gravats trovats en las covas que habitáren los homes del periodo magdalení, ni del moderníssim descobriment d'uns signes, en forma de cassoletas, que 's trovan en certas llosas y plaquetas de pedra, en quinas s'hi vol véure los primers caràcters d'un abecedári anterior á tots los coneguts.

[37ter] La cerámica, ó sian, los objectes trevallats ab argila ó terrissa, si be en los periodos anteriors s'en trova algun exemplar, son major desenrotllo l'assolí en lo temps que l'home usá la pedra pulida. En general, com veurém mes endavant, la pasta es mal cuyta y grollera en uns exemplars, mentres en altres es feta ab major esment. Las formas dels atuells, com vasos, copas, ollas, urnas etc. tenen formas variadas, alguns fins al elegant galbe; mes, no donan motiu á suposar que fossen trevallats al torn ó roda de terríçer, sino fets á ma, y cuyts al sol. En aqueixos grollers exemplars s'hi veu sovínt un intent d'art decoratiu, ab adornos geometríchs, fets ab las unglas, ó ab punxos, y fins n'hi ha ab indicis de pintura, vermella y negra. Los mes antichs no tenian nansas; altres n'hi ha que tenen com petits mugronets.

[38] *Edat del bronze*. Anem á¹¹⁹ parlar ara de una nova i interessantíssima fase en la historia del progrés humá. La edat del bronze. Al descobrirse en los vells monuments de pedra y en las excavacions portades á terme en los páissos clássichs dels descobriments prehistórichs, com son los del septentrió d'Europa, los exemplars fets de bronze, no s'han presentat indicis que indiquin que una sobtada mudansa en la condició del home primitiu s'hagués obrada; ans al contrari, 'l descobriment de la utilíssima lliga del¹²⁰ aram y del estany, fou degut á un treball gradual y pacient del home en los darrers temps del neolítich.

Alguns arqueólechs han suposat que aquest fet revela la invasió a Europa d'un poble, [39] vingut del Orient, mes culte que l'home de la edat de la pedra, qui conquistá la Europa, desposseínt, ó destruint, als primers habitants. No están d'acort los arqueólechs sobre la procedencia verdadera d'aqueixa nova gent invasora del occident. No 's veu la necessitat de destruir á ningú pera descobrir un nou avens en la industria humana. Los minerals¹²¹ d'aram y d'estany foren coneguts, encáre que poch usats, segons indican los descobriments, per l'home antich. Es mes, en algunas excavacions s'han trovat objectes¹²² d'aram, ab relativa abundor, fins al punt que hi han hagut arqueólechs que han sostingut la necessitat

---

¹¹⁹ Paraules suprimides: "acabar aquesta ja massa llarga conversa ocupantnos".

¹²⁰ Paraula suprimida: "coure".

¹²¹ Paraules suprimides: "de coure".

¹²² Paraules suprimides: "de coure".

de posar una era entremetida entre la edat de la pedra y la dels metalls,¹²³ encabint-hi la del¹²⁴ aram. Aixó, á nostre entendre, [40] pot ben be indicar que l'home, ab sa continua lluyta pera perfeccionar son treball y trovar adeqüada aplicació á las cosas que 'l voltan, hi hagué un moment que sapigué obtenir lo resultat desitjat de la fusió dels dos¹²⁵ minerals que la terra posá á sa disposició. Y fins, ¿no podria esser obra de la casualitat ó d'una impensada coincidencia la troballa del procediment pera obtenir lo bronze?

No ho admet lo sabi antropòlech Sir John Lubbock,¹²⁶ en sa coneguda obra *L'home prehistorique*,¹²⁷ fundantse en que, en tots los païssos ahon s'han trovadas en major nombre las armas de bronze, totas presentan idénticas formas, indicant que un poble nou, invasor, las expandí arreu, y si no 's vol que aquest fet representi una invasió armada, [41] será efecte de la expedició comercial d'un poble prou avansat y culte pera confiar-se als perills de la navegació, arrivant á las¹²⁸ costas del Nort d'Europa y mercadejant ab los pobles que de molt llunyana epoca las habitavan.

¿I quina gent fou aqueixa que comunicá tan utilíssim coneixement¹²⁹ als primers habitants del Nort d'Europa?¹³⁰ Mr. Wiberg¹³¹ ha suposat fou lo poch conegut y misteriós poble Etrusch;¹³² per la sua part Nilson [sic] suposa que la civilitació de la edat del bronze fou deguda á la influencia del comerç fenici, ó Keta, com l'anomenan los monuments egipcis; aqueix poble que se l'ha comparat, per son gran poder mercantil, ab lo poble inglés, afirmántse que aquells¹³³ negociants exportaren lo metall de las minas existents en las terras del Est del Mediterrani, y per camí de terra, á través de la Galia, portantho á Inglaterra, per la via fluvial del Rhône.

¹²³ Nota al peu: "Eneolítica".

¹²⁴ Paraula suprimida: "coure".

¹²⁵ Paraula suprimida: "metalls".

¹²⁶ John Lubbock (Londres, 1834 – 1913). Banquer, polític, naturalista i prehistoriador. Va ser el creador dels termes "Paleolític" i "Neolític", així com un ferm defensor de les teories evolucionistes de Darwin. Entre les seves obres de temàtica prehistòrica destaquen *Pre-Historic Times*, Londres: Williams & Norgate, 1865; *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*, Londres: Longmans, Green & Co., 1870.

¹²⁷ John Lubbock, *L'homme préhistorique*, Paris: Germer Baillière, 1876 (es tracta de la traducció francesa de la seva obra *Pre-Historic Times*).

¹²⁸ Paraula suprimida: "casas".

¹²⁹ Paraules suprimides: "á nostres".

¹³⁰ Paraules suprimides: "Hi ha algú que".

¹³¹ Carl Fredrik Wiberg (Estocolm, 1813 – Gävle, 1881). Arqueòleg. Entre les seves obres destaquen *Asarne efter nyare, deribland slaviska, källor*, Upsala: P. Hansell, 1853; *De klassiska folkens förbindelse med norden och inflytande på dess civilisation*, Estocolm: A. L. Norman, 1868; *Om grekernas och etruskernas inverkan på bronskulturen*, Gävle: Tryckeri-Bolagets officin, 1869.

¹³² Paraula suprimida: "altres".

¹³³ Paraula suprimida: "navegants".

[42] Un¹³⁴ altre autor, Cornewall Lewis,¹³⁵ sostén que fóren los marxants cartaginesos y fá esment del viatjant Himilcon, qui aná desde Gades á las illas d'Estany, avuy comtat de Cornuailles;¹³⁶ mes, creyém que res de positiu pot afirmarse sobre aquest particular.

Los exemplars mes notables que la industria humana 'ns ha deixat de la época del bronze, son los *celts*, ó sian, destrals d'aqueixa materia, que s'emplearen com cisells, destrals de guerra, etc; haventsen trovat á milers en los pobles septentrionals, presentant diversitat de formas y tamanys, uns enriquits ab adornos geométrichs y altres llisos, usantse lligats á un mánech. Son d'igual metall las espasas, presentant la forma de fulla, ab tallant á cada banda y molt [43] punxegudas, no tenint may *guardas*; també s'han trovats punyals, de forma plana, prima, que deurian esser recoberts de fusta ó d'os; llansas,¹³⁷ darts, falç, que no cal descriure, per no haver mudat gayre las formas d'aqueixas armas; navajas, artísticament trevalladas; y finalment, objectes d'adorno personal, consistentes en brassalets, agullas y anells etc.

La plata, 'l plom y 'l zinc semblan haver estat desconeguts durant l'epoca del bronze. No obstant, la industria de metalisteria estava molt avansada, com ho demostran los exemplars citats, usantse quasi sempre 'l metall fós y enmotllat; seguint diferents sistemas pera obtenir las pessas. Tampoch foren desconeguts los trevalls fets á martell, batuts, y ab or, com brassalets, arrecadas, anells etc.

Tots los exemplars trovats revelan un art, un gust artístich, depurat, y al mateix temps, un comer [44] molt actiu y molt extens per tota la Europa, revelant un grau de civilització y cultura bastant avansats. L'home ja no 's cubria sas carns ab la pell dels animals com en las edats anteriors, donchs s'han trovat trassas de teixits de¹³⁸ llana, encare que poch en número per la naturalesa de la materia empleada; tampoch vivia en covas; sino en cabanas.

[45] *Edat del ferro*. Lo darrer periodo en que s'es dividida la¹³⁹ Proto-historia s'anomena edad del ferro, durant la qual aqueix metall s'usá ab preferencia al bronze, pera la fabricació de las armas de defensa y atach y pera las éynas del treball. Lo bronze s'usá¹⁴⁰ en dita época, si bé pera 'ls objectes d'adorno y de luxo, treballat artísticament. Tampoch deixá d'utilisarse la pedra, aixís mateix

¹³⁴ Paraules suprimides: "Ab tot res pot afirmarse d'una manera absoluta".

¹³⁵ George Cornewall Lewis (Londres, 1806 – 1863). Polític i historiador. Entre les seves obres de caire històric destaquen *Enquiry into the Credibility of the Early Roman History*, 2 vol., Londres: John W. Parker and Son, 1855; *An Historical Survey of the Astronomy of the Ancients*, Londres: Parker, 1862.

¹³⁶ Paraules suprimides: "se cita també 'l viatge de Pytheas Pitheas al Nort d'Europa".

¹³⁷ Paraula suprimida: "fletxas".

¹³⁸ Paraula suprimida: "fil".

¹³⁹ Paraules suprimides: "arqueologia prehistòrica".

¹⁴⁰ Paraula suprimida: "encare".

trevallada ab verdader art, empro, fou com á una persistencia tradicional y pera usos merament rituals. Lo mineral de ferro, ultimament vingut al servey del home, se'l considerá en los primers temps de son ús com un metall preciós, mes que l'or, calificancho com á tal los primitius grechs.¹⁴¹

[46] *Monuments megalítichs*. Los exemplars de la primitiva indústria humana fins are examinats son de petitas proporcions ó tamany, perque son ús y destí no 'n exigían d'altre. Aném are á dir alguna cosa dels monuments que d'aquella llunyana época dita¹⁴² de la proto-historia 'ns deix á l'home [47] com á recort de sa estada en la terra en los temps neolítichs. A tals recorts los hi escau bé lo mot monument, en lo sentit mes usual, perque, realment, son objecte fou commemoratiu, pera perpetuar algun fet, per nosaltres desconegut, ó pera alzar á¹⁴³ honor d'algun home extraordinári, quéfe de tribu, ó personatge,¹⁴⁴ una memoria perdurable. A tals monuments los arqueólechs los hem anomenats¹⁴⁵ megalítichs, que, com son nom indica, vol dir, fets de grossas pedras.

Per tot lo mon s'en trovan de monuments megalítichs, proba evident de¹⁴⁶ que la especie humana, desde época molt antiga, s'extengué per tot arreu, portant á tots los indrets de la terra lo recort de son origen comú y l'impuls de sa inteligencia y activitat. Es [48] mes, aqueixos monuments, per tot arreu iguals, vénen á confirmar quan certa sia la afirmació dels geólechs, de que 'ls continents europeu y africá estavan units entre sí y ab las terras americanas, per medi d'un altre gran continent, que s'extenia per demunt del actual mar Atlántich.¹⁴⁷ D'altra manera no 's compendria com se pogué realisar, en época en que l'home no s'atreviria á la navegació d'altura, la comunitat de relacions que 'ls monuments megalítichs revelan.

Aquéstos se presentan baix la forma de camps fortificats, dichs, túmuls, menhirs (ó pedras dretas), crómlechs, ó círcos de pedra, dólmens, ó cambras de pedra, trilitos, etc.; tots admiran per llur massa, per sa antigüetat y per son misteri.

---

¹⁴¹ Paràgrafs suprimits: "moltas d'ellas trovadas en las tombas dels quefes de las tribus. Aquestas armas eran trevalladas per abduas parts. A mes, se trovan raspadors, d'un cantó plans, de l'altre convexe; cisells, serras, de forma semicircular, punxons, puntas de llansa, punyals, trevallats ab maravellosa habilitat, pedras de fona, martells, puntas de fletxa, que presentan cinch varietats, áms, punxons, etc fets d'ossos.

Tots aqueixos instruments se solen trovar á nivéll del sol y sovint los trevalladors de la terra al conrearla se trovan ab exemplars notabilissims".

¹⁴² Paraula suprimida: "pre-historia".

¹⁴³ Paraules suprimides: "la memoria".

¹⁴⁴ Paraules suprimides: "un recort".

¹⁴⁵ Paraula suprimida: "Monuments".

¹⁴⁶ Paraula suprimida: "quan".

¹⁴⁷ Paraules suprimides: "y que l'África era unida al Brasil, ab l'Europa y ab la América entrant pels indrets".

[49] *Túmulus. Dólmens*.¹⁴⁸ Parlarém dels túmulus, per sa importancia y per esser mes abundant lo nombre de sos exemplars. Consisteixen en uns montículs artificials, de major ó menor alsada, que cubreixen generalment un¹⁴⁹ dolmen, ó sia, una petita cambra feta de grans llosas, en forma de cabana, per medi de pedras plantadas verticalment á terra, ó ab petita inclinació cap á dins, sostenint una ó mes pedras que fan de coberta plana; al fons una altra llosa tanca la cabana per aquesta part, tenint á la oposada una pedra que serveix de porta. Sovint en la coberta hi ha un forat que sembla serví pera las libacions que 's feyan, segons se creu, en la cerimonia de la inhumació, primitiva forma de enterrament, y que fou mes general que la d'incineració, ó cremació dels cossos dels morts.

[50] *Abundancia*. De tumulus, ó sian, monuments funeraris, s'en trovan en gran nombre á Inglaterra, coronant la major part dels puigs y 'ls cims de serrats de poca alsada. A Dinamarca son mes abundants encara que en la Gran Bretanya; pot dirse que 's trovan per tot arreu, son á mils; desde las costas del Atlántich fins á las montanyas del Oural;¹⁵⁰ á l'Assia cobreixen grans extensions, desde las fronteras de la Russia fins al Océa Pacífich y de las planas de la Siberia fins á las del Indostan. A America s'en contan per milers y per dotzenas de mils. S'en trovan en lo continent Africá. Las piramides egipcias no son altra cosa que la imitació d'aqueixos túmulus,¹⁵¹ l'admirable desenrotllament d'aqueixas sepulturas primitivas, imitadas per tots los pobles de la antiguetat y de tots los continents.

[51] En quant als túmulus, ja havem dit que, desde 'ls temps protohistorichs fins á épocas relativament properas, sempre han servit pera cubrir,¹⁵² ó contenir en son sí, l'enterrament de personatges principals, dignes de conservar son recort y memória. La historia antigua está plena d'exemples d'aqueixa costum antiquíssima. Desde la fabulosa Semiramis viuda de Ninus, fins Alexandre 'l Gran; los pobles Scitas, Grechs primitius, Etruschs y Germánichs,¹⁵³ aixecaren á llurs morts il·lustres aqueixos montículs artificials damunt de las tombas. Los monuments que 's conservan per tota la Europa occidental son protohistórichs, si be se'n esmentan alguns en las regions septentrionals que pertanyen als primers temps de la Edat mitjana, dihentse en los documents de la época que damunt dels [52] enterraments s'aixecavan aqueixes montículs, segons costum: "componens desuper ex more tumulum". Y que aqueixa costum es antiquíssima res ho proban tan com los textos dels poétas de la antiguetat, y, cap mes explicit, com lo¹⁵⁴ autor

¹⁴⁸ Nota al marge: "Clixé 6009 al 6017".

¹⁴⁹ Paraula suprimida: "menhir".

¹⁵⁰ Paraules suprimides: "cobreixen s'alsan s'en trovan abundantment".

¹⁵¹ Paraula suprimida: "primitius".

¹⁵² Paraula suprimida: "llochs".

¹⁵³ Paraula suprimida: "elevaren".

¹⁵⁴ Paraules suprimides: "ha esmentat".

de la Ilíada y de la Odissea, que després de la Bíblia, son los llibres qual consulta no pot descuidar may l'arqueólech, com ja aconsellava pera 'ls escriptors de son temps lo gran poeta Horaci en sa conegudíssima¹⁵⁵ Epistula ad Pisones. “Vos, exemplaria graeca, versate, manu diurna versate nocturna”. – Consulteu sempre, de nit y de dia, 'ls models grechs^{156 157}.

[53] Forma dels tumulus. La forma que presentan los tumulus recorda la disposició de las primitivas habitacions fetas per má de l'home; aixó es, una cabana de figura cónica. Citém aquest fet, perque, mes endavant, un altre dia, al parlarvos¹⁵⁸ de las sepulturas primitivas dels pobles europeus, en épocas históricas, especialment d'Italia, veurém que las habitacions dels morts son una reproducció reduida de las casas dels vius, y aixó no es altra cosa que la persistencia de la costum observada per los pobles del periodo neolítich.¹⁵⁹ Per altra part, res té de particular que fós donada á las sepulturas semblant disposició, donchs, fou costum antiquíssima que 'l cadáver del amo de la casa, fós enterrat en sa habitació, quedant desd'allavors convertida en sepúlcre.

[54] Mobiliari fúnebre. Aqueixos enterraments¹⁶⁰ nos han conservat un nombre considerable d'exemplars de la primitiva industria humana, colocats al entorn dels cadàvrers, que assentats, arrupits, estirats ó ajeguts de costat, s'han descobert en aquestas diferents posicions. Dits exemplars consisteixen en puntes de fletxa y de llansa, ganivets, destrals, punyals, instruments punxeguts y ovals, rascadors,¹⁶¹ quasi bé tots de sílex, mes ó menos grollerament trevallats; barrejats ab objectes d'os, com son: agullas pera aguantar los cabells, martells,¹⁶² bolas, petits instruments, burils, bastons, en sa major part fets de banya de cervo, altres de bronze, especialment, armas, y de ferro, completant lo mobiliari fúnebre dels tumulus la variada colecció d'objectes de terrissa, com urnas, copas, tasses, vasos pera beure, pera incens y pera construir aliments, uns cuits pera la acció dels raigs solars, altres per lo foch, uns fets á má, ab dibuixos y sense dibuixos etc. etc. Tots aquestos objectes son de carácter votiu y cada tomba 'n¹⁶³ [55] conté un nombre relativament escás d'exemplars, molts d'ells trencats, revelant la costum observada per alguns pobles de destruir lo que 's depositiva [sic] en la darrera

¹⁵⁵ Paraula suprimida: “Carta”.

¹⁵⁶ Horaci, *Ars poetica*, 268-269. La cita llatina correcta és: “vos exemplaria Graeca nocturna versate manu, versate diurna”.

¹⁵⁷ Paràgraf suprimit: “Desde temps molt antichs, donchs, son considerats los monuments megalítics com obras molt velles y d'origen misteriós, conmemorant aconteixements y fets perduts en la memoria dels homes. Tal passa ab los menhirs, ab los dólmens, trilites y demés monuments megalítics”.

¹⁵⁸ Paraules suprimides: “dels enterraments”.

¹⁵⁹ Paraules suprimides: “al qual pertanyen los monuments megalítics”.

¹⁶⁰ Paraula suprimida: “primitius”.

¹⁶¹ Paraules suprimides: “de sílex”.

¹⁶² Paraules suprimides: “fets de banya”.

¹⁶³ Nota al marge: “Objectes votius”.

estada del home pera significar, tal vegada, que pera res li havian de servir las cosas de la terra. No obstant, en épocas mes avansadas, en las quals s'espiritualisáren mes las costums y 's generalisá la creencia d'una vida d'ultratomba, veyém que en las sepulturas s'hi dipositavan las mellors joyas, robas, armas, vaixela etc. Y aquesta costum y creencia perdurá en temps histórichs y 'l poble que las conservá ab mes persistencia durant sa llarguíssima existencia, fou lo poble egipci, mercés á lo qual es avuy¹⁶⁴ mes conegut que molts d'altres molt mes moderns.

Distincions ó diferencias entre 'ls tumulus. Aqueixas diferencias en lo mobiliari dels tumulus ha fet creure á molts arqueólechs, que indican diversitat de pobles, de civilisacions y d'epocas; lo qual [56] es perfectament possible, haguda consideració á que aqueixos antichs monuments no pertanyen tots á un sol periode, ni á una sola rassa humana.¹⁶⁵ Per l'Europa del Nort, ahon aqueixos monuments abundan y han sigut estudiats ab deteniment pels arqueólechs, s'han dividit en tres grans épocas, especialment los de Dinamarca, porque presentan diferencias entre sí tan marcadas que sense vacilacions, pot afirmarse que un tumulus es de la edat de la pedra y altre de la edat del bronze, indicant los d'aquesta darrera edat una marcada diferencia de la rassa que 'ls aixecá ab las que construi los mes primitius. S'ha comprovat que 'ls tumulus de la edad de la pedra estavan ordinariament cercats d'un clós de grans pedras y contenían cambras, formadas per enórmes códols de pedra, en las quals se depositavan [57] los cadávres en una posició sentada, arrupits, los genolls sota la barba y 'ls brassos encreuhats damunt del pit. Las tombas de la edat del bronze, ne contenían cap pedra macisa, cap cambra de pedra; per regla general, foren fets tots ab pedras petites, y 's presentan sempre baix la forma de montículs, algunas vegadas voltats, d'un petit cercol de pedras. En élls trovém usada la incineració, ab las cendras del difunt dintre d'anforas d'argila y acompanyats d'objectes de metall,¹⁶⁶ armas espléndidas, instruments de bronze y joyas d'or y d'ambar. Aqueixas diferencias d'epoca y de rassa, respecte dels túmulus, son merament interiors, donchs, que exteriorment son pocas las diferencias que s'hi notan, y encara no sempre son una font pura d'informació, per trovarse de vegada barrejats los objectes de bronze, ab exemplars de¹⁶⁷ sílex y, sempre, ab utensilis grossers de terrissa.

[58] Tal vegada 's depositaren aqueixos instruments arcáichs, mes com á costum ritual ó ab significació simbolica, que no com á objectes d'ús en la época¹⁶⁸ en que foren depositats en ditas sepulturas.

---

¹⁶⁴ Paraula suprimida: "tan".

¹⁶⁵ Paraules suprimides: "encare que sian en sa inmensa majoría atribuibles á la época paleolítica".

¹⁶⁶ Paraules suprimides: "sovint, d'or".

¹⁶⁷ Paraula suprimida: "pedra".

¹⁶⁸ Paraules suprimides: "del bronze y del ferro".

Periodo llarch dels tumulus. La costum d'inhumar en los antichs tumulus ha perdurat, com havém dit, moltes centurias, y, especialment, en los païssos septentrionals estava en ús en temps de Carlemany, seguint una tradició quasi may interrompuda, ab vista á la superstició arreladíssima en lo poble, y tan generalisada, que la Iglesia degué intervenir pera¹⁶⁹ destruir aqueixa practica pagana y contraria á las constitucions canónicas. Lo mateix emperador degué¹⁷⁰ prohibir l'enterrament en los tumulus: "Iubemus ut corpora christianorum Saxonorum ad cimiteria ecclesiae deferantur, et non ad tumulos paganorum". "Maném que 'ls cossos dels Saxons cristians sian posats en los cementiris de la iglesia y no en los tumuls dels pagans".¹⁷¹

[59] Citém aquest texte, porque hi han hagut autors – un de casa nostra, per cert –¹⁷² que han negat la gran antiguetat dels monuments megalítics, atribuintlos tots¹⁷³ als pobles del Nort que invadiren las terras meridionals del imperi romá, afirmació fundada en lo fet d'haverse trovat en los tumulus y en los dólmens objectes de bronze, de ferro y de cerámica d'epoca baixa y fins monedas dels emperadors romans; lo qual no significa, en general, modernitat en tals monuments, si no que, 'ls pobles septentrionals, menos variables en sas costums y tradicions, que 'ls nostres, conserváren aquells recorts de sos antecessors y 'ls utilisáren, en plena época cristiana, obehint á supersticions antigues y indicant supervivencias característiques de las rasses ab poch contacte ab los pobles mes progressius, ó mes subjectes á las influencias dels altres.

[60] Per altra part serveix per caracterisar la antiguetat de tals monuments los objectes de¹⁷⁴ argila cuyta que en élls sovint s'hi trovan, especialment, urnas cineraris [sic], copas pera libacions y pera incens y altres atuélls propis del ritual funerári primitiu; obradas aquestas pessas grollerament, á má, no al torn, cuyts á la acció dels raigs solars y en plé ayre, ab adornos geométrichs, fets en l'ungla, ab punxo ó lliganths un llevant ó corda, quan la pasta encara era tendra; tenint un color negrós, la coccio imperfecta y¹⁷⁵ l'argila molt impura, en general, indicant tot aixó, ó molta antiguetat, ó la persistencia dels procediments primitius.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Paraula suprimida: "arrancar".

¹⁷⁰ Paraula suprimida: "disposar".

¹⁷¹ *Capitulatio de partibus Saxoniae* (785), c. 7.

¹⁷² Casades es refereix a Josep Brunet i Bellet, *Erros historics III. La creu, els monuments megalítics*, Barcelona: L'Avenç, 1892. Efectivament, Brunet en aquella obra negava que els monuments megalítics fossin d'epoca prehistòrica.

¹⁷³ Paraules suprimides: "al sigle VI ó VII de nostra".

¹⁷⁴ Paraula suprimida: "terra".

¹⁷⁵ Paraules suprimides: "barrejada en".

¹⁷⁶ Paraula suprimida: "Aplicats".

No menys interessants que aqueixos vestigis de la indústria humana son los ossos, mes ó menys trevallats, dels mamífers coetànics del home primitiu, trovats¹⁷⁷ en las estacions prehistóricas.

[61] De bell nou aqueixos materials foren poch estudiats, mes, mercés als trevalls de Steenstrup y Rütimeyer,¹⁷⁸ se n'han tret datos preciosos é inesperats. Los exemplars relativament mes abundants son trevallats en ossos del cervo y del bou, aquést animal, ben segur, ja domesticat en lo periodo neolítich en la Europa occidental, mentres en la del Nort, los vestigis animals¹⁷⁹ fan suposar que 'l moltó, la vaca, lo porch, la cabra, 'l gos y 'l cavall estaven subjectes al home; haventse trovat los ossos y dents d'aquell noble quadrupedo entre las cendras y desferras funeráries dels túmulus, recordant, tal vegada, l'origen de la costum, molts sigles despres seguida per pobles nórdichs, de sacrificar lo cavall,¹⁸⁰ al morir son ámo, en la pira funeraria, junt ab los esclaus y servidors mes fidels, y es de presumir, que la esposa del mort vingué també compresa en las [62] tremendas cerimonias que acompanyavan las funerallas, de lo qual n'es una supervivencia lo que 's fá encare á la India y en molts tribus selvatges.

Tots aqueixos petits testimonis d'un passat remotíssim, declaran, al esperit investigador dels moderns arqueòlechs, una multitud de¹⁸¹ informacions de gran preu, com son las costums d'uns pobles y d'una época tan allunyats de nosaltres; re pot saber la condició de la dona en aquellas societats rudimentarias, la mena de vestits ab que 's cubrían aquellas gents tan apartadas, los joyells ab que s'adornavan y fins la vida que portavan.

D'aquí 's veu l'interés que té la conservació d'aqueixos monuments tan primitius y la necessitat de que 'ls excursionistas recománin, quan la sort los hi fassi descobrir alguns, que no 's destrueixin, [63] ni molt menys los petits y, á primera vista, insignificants fragments, que en élls s'hi trovan. Com que 'ls monuments megalítichs no pòden – ni deuen, – trasladarse á cap Museu, tots havém de vigilar pera que no 's malmetin, donchs, pera l'arqueòlech y pera

¹⁷⁷ Paraules suprimides: “ab las antigüas provas de son”.

¹⁷⁸ Ludwig Rütimeyer (Biglen, 1825 – Basilea, 1895). Zoòleg i paleontòleg. Professor de zoologia i anatomia comparada de la Universitat de Basilea. Se'l considera com un dels fundadors de la zooloquia. Entre les seves obres destaquen *Die Fauna der Pfahlbauten in der Schweiz*, Basilea: C. Detloff, 1861; *Ueber die Herkunft unserer Thierwelt*, Basilea: H. Georg, 1867; *Die fossilen Schildkröten von Solothurn und der übrigen Juraformation*, Zuric: Zürcher und Furrer, 1873; *Die Veränderungen der Thierwelt in der Schweiz seit Anwesenheit des Menschen*, Basilea: Schweighauserische Verlagsbuchhandlung, 1875; *Weitere Beiträge zur Beurtheilung der Pferde der Quaternär-Epoche*, Zuric: Zürcher und Furrer, 1875; *Über Pliocen und Eisperiode auf beiden Seiten der Alpen*, Basilea: H. Georg, 1876; *Die Rinder der Tertiär-Epoche nebst Vorstudien zu einer Natürlichen Geschichte der Antilopen*, Zuric: Zürcher und Furrer, 1877.

¹⁷⁹ Paraula suprimida: “demostran”.

¹⁸⁰ Paraula suprimida: “del quefè de”.

¹⁸¹ Paraula suprimida: “datos”.

l'historiador, tant valor tenen aqueixas informes pedruscallas, com la mes excel·lent y artística obra arquitectònica; tots son fulls del gran llibre de la activitat humana, y tots interessan per un igual al estudiós.

[64] *Menhir*.¹⁸² L'altre monument megalítich contemporáni dels tumulus, es lo Menhir, ó Peulvan, es dir, pedra llarga ó pedra-pilar. Son nom indica prou clar lo que significa, pera que tinga de ferne una explicació. Aqueixas pedras, en general de uns dos metres ó tres d'alsada, plantadas en mitx de camps, sense indicar fitas ni termenals, foren aixecadas, sense dubte, en conmemoració d'algun fet, d'una victoria, ó com á símbol sagrat, etc. Aquestos senzills monuments han servit d'exemple als pobles històrichs pera aixecar los admirables obelischs y columnas conmemorativas. Se'n trovan tambe per tot arreu.

No son tan abundants los camps fortificats, primera idea de las acrópolis y ciutadelas dels primitius¹⁸³ pobles y dels castres y fortificacions,¹⁸⁴ que solian establirse en punts enlayrats.

[65] A Escocia, Bohemia, Alemania y Fransa se'n trovan arreu, ab la particularitat d'haver sigut sotmesas aqueixas construccions primitives á un calor tan intens, fins la vitrificació dels materials de que 's componen. *Dichs*. A la Gran Bretanya son de notar grans extensions solcadas per grans dichs, ó lineas de fortificació, que indubtablement senyalaren las fronteras dels pobles, de lo que 'ns dona un exemple encare vivent la célebre muralla de la Xina.

Cromlechs.¹⁸⁵ Entre aqueixos monuments megalítichs n'hi ha una mena que han tingut sempre 'l privilegi de cridar l'esment dels arqueólechs. Son los anomenats cromlechs, aixó es, uns círcols de pedras, clavats á terra y envoltant, de vegadas, menhirs, y¹⁸⁶ dolmens, precedits per una [66] doble renglera d'altras pedras formant una galeria ó avinguda. Hi han exemplars que 'l crómlech presenta dos ó mes círcols concéntrichs. Lo diámetro d'aqueixos círcols varia considerablement, desde 100 peus anglesos fins á 1,200 peus, com lo celebre de Abury. Los códols ó grans llosas son colocats á igual distancia las unas de las otras, y 'l nombre de tals pedras deuria tenir probablement alguna significació, per nosaltres desconeguda. Encare que 'ls crómlechs se presentan en número considerable en los pobles del Nort d'Europa, ab tot, no son exclusius de nostre continent. Los viatgers y arqueólechs en dónen novas de la existencia en altres punts. Stanley¹⁸⁷ ha vist al Nort de Tyr un circol de pedras, grollerament obradas, alsarse en mitx d'un lloch desert.

¹⁸² Nota al marge: "(Clixé) 6008".

¹⁸³ Paraula suprimida: "grechs".

¹⁸⁴ Paraula suprimida: "romans".

¹⁸⁵ Nota al marge: "(Clixé)".

¹⁸⁶ Paraules suprimides: "de vegadas".

¹⁸⁷ Henry Morton Stanley (Dinbych, 1841 – Londres, 1904). Explorador. Famos, entre d'altres, per la seva recerca de David Livingstone i les seves expedicions al Congo. Entre les seves obres destaquen

[67] A la Arabia, 'l P. Kohen¹⁸⁸ ha descobert en lo districte de Kasim, prop de Khabb, tres grandiosos circols de pedras formant trilitos, ó sian, tres codols, dos plantats á terra y un altra encimat damunt d'aquells, elevadíssims. També s'en trovan á la India y á l'Australia. Res se sab de positiu de la época en que foren alsats tals monuments, ni per quin fi servian. S'ha dit si foren llochs de reunió ó d'assembleas dels pobles primitius que 'ls aixecáren. En alguns punts, durant la Edat mitjana, se'ls feya servi pera reunir-se 'ls tribunals de justicia; encare que aixó no 's pot assegurar fos seguint una tradició local antiquíssima.

[68] En los poemas homérichs, la *Ilíada* y la *Odissea*, que, com sabeu, en mitx de faulas y de mitos, lo pare de la Poesia grega 'ns dona bona part dels anals de la Grecia heroica, y arcaica, se parla d'aqueixos circols fets de pedra, afirmant Homer que en ells s'hi aplegavan los quéfes, en solémpne assemblea.¹⁸⁹ Tal vegada es aixó una supervivencia de costum remotíssima. Ab tot, hi han autors que suposan que aqueixos monuments serviren pera sepulturas y mes endavant s'utilisáren pera temples.

En la sagrada Biblia, aqueixa font puríssima de datos arqueològichs com cap altra n'hi hági, y qual autenticitat han vingut comprobant de cada dia 'ls descubriments que s'están fent á Egipte, á la Messopotamia y als llochs avuy [69] deserts y desolats de l'Assia¹⁹⁰ se fa esment dels monuments megalítichs aixecats pel poble de Deu. Entre 'ls mes notables se recordan los que Jacob alsá com á commemoratiu l'un, y altre, com á senyal de concordia entre 'l patriarca y Laban. "Mira, li diu, aqueix munt de pedras, veus aqueix pilar que som aixecat entre tu y jo. Aixó es pera testimoniar que jo no passaré per damunt d'aqueix pilot de pedra pera anar contra tu, y que tu tampoch ho passarás pera venir á ferme mal".¹⁹¹ Moisés, en lo Siná, alsá dotze pedras, en memoria dels fets extraordinaris ocorreguts en la Santa muntanya;¹⁹² Josué, pera recort d'haver passat lo poble d'Israel, á sech, lo riu Jordá, feu també aixecar dotze pedras;¹⁹³ Absalón, al temps que moria, feu alsar una pedra en la vall del Rey, dihent: "Ja que no tinch fills que pogan conservar [70] mon recort, y perpetuar mon nom, veus aquí que aquesta pedra s'anomenará com jo y ma memoria perdurarà".¹⁹⁴

How I found Livingstone, London: Sampson, 1872; *Through the Dark Continent*, New York: Harper & Brothers, 1878; *The Congo and the Founding of Its Free State*, New York: Harper & Brothers, 1885; *In Darkest Africa*, New York: Scribner's sons, 1891.

¹⁸⁸ No identificat.

¹⁸⁹ *Ilíada* XVIII, 503 i s.

¹⁹⁰ Paraula suprimida: "menor".

¹⁹¹ Gènesi 31, 51-52.

¹⁹² Èxode 24, 4.

¹⁹³ Josuè 4, 7 i s.

¹⁹⁴ 2 Samuel 18, 18.

Podriam fer esment de molts exemples d'haver utilitzat los pobles de la alta antiguetat las pedras, mes ó menys obradas, pera servir de monuments commemoratius; empro, nos portará mes lluny de lo que 'ns proposém. Al citar aqueixos fets es pera fer véure la persistencia de las antiguas costums, qual origen se pert en la foscúria impenetrable dels sigles, y la forsa de las tradicions que 'l poble may¹⁹⁵ abandona; l'únich que fá es transformarlas y fins donárlashi aplicacions molt diferents de las que tinguéren en son origen; mes, enterrarlas en lo fons insondable del óblit, aixó sí que no ho fá may.

[71] Es per aqueixa bona obra que l'Excursionisme viu y s'arrela. Son treball es¹⁹⁶ tornar á la memoria del poble, y encendre en son cor, la estimació de tot son passat, féntlo reviuire á sos ulls, hermosament, no como una visió macabra, trista, repulsiva, sino com un resorgiment de vida nova; tal com fá sempre la naturalesa, que despres del sómni del hivern,¹⁹⁷ se deixondéix riallera en los hermosos esplets primaverals; tal com imita la Sardana, que despres dels passos acompassats, solémnials,¹⁹⁸ punteja, alegreja, 'ls passos ab qué acaba.

Annex: La conferència a la premsa de l'època

1. Anunci de la conferència (La Veu de Catalunya, 02/11/1905, p. 2)

Dissapte, dia 4, a la mateixa hora [dos quarts de deu del vespre], don Pelegrí Casades i Gramatxes donará la segona conversa sobre Arqueologia pera ús dels excursionistas, aixó és: Prehistoria o protohistoria. – Crítica d'aquesta denominació. – Modernitat dels estudis antropológichs. – L'home primitiu. – Antiguitat de la especie humana. – Rassas humanas. – Edat de la pedra. – Períodes paleolítich y neolítich. – Nonuments [sic] megalítichs. (Túmulus, dolmens, menhirs, cromlechs, etc., etc. etc.) – Exemplars de la primitiva industria humana. – Edat del bronzo. – Edat del ferro. – Consideracions generals.

Se projectaran exemples gráfichs.

2. Resum de la conferència (La Veu de Catalunya, 06/11/1905, p. 1)

Conversas d'Arqueologia. La segona Conversa donada al Centre Excursionista de Catalunya, per l'erudit arqueólech don Pelegrí Casades y Gramatxes, fou ja d'estudi de monuments; la conversa entrá ja en els treballs d'observació dels

---

¹⁹⁵ Paraules suprimides: "oblida y".

¹⁹⁶ Paraules suprimides: "salvar del?".

¹⁹⁷ Paraules suprimides: "vé la riallera Primavera".

¹⁹⁸ Paraules suprimides: "saltirona, alegreja, 'ls punts ab que s'acaba".

testimonis que de las primeras Edats del home s'han trobat en diferents indrets de la terra.

En aquet període que indistintament s'havia anomenat *prehistòrich* o *protohistòrich*, el senyor Casades hi fa una distinció: califica ab el primer nom l'Edat de Pedra que comprén la tallada a colps y la treballada o pulida; y ab el nom de protohistoria, l'Edat dels Metalls.

Després de donar una idea d'aquestas Edats, dient que'ls estudis que sobre ellas s'han fet no han passat de l'infantesa, explicá l'ajuda que'ls ha vingut a donar la moderna ciencia antropológica, per la qual s'ha pogut arribar en coneixement de la rassa a que pertanyian els primers pobladors dels diferents punts de la terra. Doná una idea d'aquestas rasses per la configuració dels crànis y ossamentas, indicá las diferentas maneres de pensar que hi ha respecte del home primitiu y de la seva antiguitat, y entrá de plé al estudi de la Edat de Pedra.

En el període *Paleolítich* o de la pedra tallada a colps, devant dels documents gráfichs y testimonis reals d'utensilis, explicá la vida dels primers homes y las sevas costums, que's revelan pels objectes trobats. Del període Neolítich o de la pedra pulida, presentá hermosos exemplars de *pedras de llamp* o destrals de pedra pulidas, altres utensilis y reproduccions gráficas. Els progressos que l'home anava conseguint, revelats per las troballas que fins avuy s'han fet, els demostrá palpablement el senyor Casades ab sa autorizada paraula, parlantnos además dels monuments anomenats *megalítichs* o de grans pedras y de las *ciutats lacustras* que'ls historiadors diuen que lligan l'Edat de la pedra ab la dels metalls.

Explicá lo que és y lo que simbolisan els *menhirs*, anomenats a Catalunya *Pedra llarga* o *del diable*, els *dolmens*, els *trilits*, *crómleks*, *túmulus*, etc. detenintse especialment en aquest últim monument, puig passant de generació en generació, el trobem en civilitzacions relativament properas a la nostra.

Entrá després en l'Edat dels Metalls, explicant el procés del empleu successiu de aquets, l'us primitiu del arám com a metall simple, la seva aleació ab l'estany pera formar el bronzo, metall més dur, y indagant cóm trobaren aquesta aleació en proporcions tan precisas que encara's practican avuy; parlá del ferro, qual época ja's toca ab l'història pel grau d'avens que demostra y acabá fent algunas consideracions sobre aquet tan important com fosch període de la vida del home.

Abans d'acabar el notable arqueólech sa conversa, fixá las ideas en ella exposadas ab l'auxili de projeccions de monuments prehistòrichs, que ajudaren al auditori en la comprensió de las explicacions donadas pel senyor Casades.

No cal dir que la sala era plena y que'l conversant fou escoltat ab grans mostrars d'interés.

3. *Resum de la conferència (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 131 (1905), p. 382)

Dia 4. Conversa II. Pre-historia o proto-historia. – Crítica d'aquesta denominació. – Modernitat dels estudis antropològics. – L'home primitiu. – Antiguitat de l'especie humana. – Races humanes. – Edat de pedra. – Períodes paleolítichs y neolítichs. – Monuments megalítichs. – Exemplars de la primitiva industria humana. – Edat del bronze. – Edat del ferro. – Consideracions generals.

Figures

II^a conferència. S'Arqueologia
; Prehistòria o Proto-història?
2ª Universitat

2ª Universitat. 6 Novembre 1905. (1/2 quadrilla)

Prehistòria.

2ª Conferència

Consultar l'obra de Dechièllet
sobre la Prehistòria à Transa y fora d'elle

Fig. 1. Portada i contraportada de la carpeta que conté el manuscrit de la conferència